

Віталій БЕНДЕР

*Мерси
молодости*

Віталій Бендер

МАРШ МОЛОДОСТІ

Том 1.

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Мюнхен

1954

Німеччина

diasporiana.org.ua

Авторські права застережено

Редактор мови Іван Кошелівець
Обкладинка роботи маляра Юрія Костіва

Druck: Akademischer Verlag, München 13, Germany

*Близьким і далеким землякам,
стрільцям і старшинам 31-го полку,
що впали на непривітних горбах під
Штраденом, цю книжку присвячує*

АВТОР

I

Влетівши галопом на сільський майдан, вершник рвучко стяг вудила, і кінь став, як вкопаний, тяжко схрапуючи з ніздрів піну, що спадала на землю білими згустками. Двоє вояків порівнялись з вершником і підвели свої цікаві очі назустріч його допитливому поглядові.

— Спеціальна сотня? — спитав вершник і ледь помітно піднявся на стременах.

Обидва вояки потакуюче кивнули головами.

— Можете показати мені квартиру сотника Сіроштана? — рішучим голосом домагався незнайомий.

Вояки поглянули один на одного, перемнулись з ноги на ногу і з добру хвилину не відповідали нічого.

— Питаю вас, — відділяючи кожне слово, процідив вершник, — де живе сотник Сіроштан?

— Та певно ж, тут, в селі... бовкнув байдуже один з вояків. — А ти хто такий?

— Герман Герінг! — випалив сердито вершник і вже хотів здавити коня острогами. Та в цю хвилину вояк схопив коня за вуздечку, і кінь злякано підвівся дїба разом з висячим вояком. Вершник згубив рівновагу і гупнувся горілиць на дорогу. Вояк підвів до виваляного незнайомця вгамованого коня і, передаючи йому поводи, тим же байдужим голосом сказав:

— Коли питають тебе, хто ти, то не валяй дурня, а відповідай по-людському. Зрозумів?

Незнайомий дістав з бокової кишені якісь папери і, подаючи їх хлопцям, смирніше промовив:

— Хорунжий Чиговський! Зі штабу полку!..

Хлопці інстинктивно вдарили закаблуками і хвацько засалютували. Хорунжий сховав папери в кишеню, відповів на вояцьку почесь і легко скочив у сідло. Притиснув коня острогами і погнав вулицею. Вояки провели його очима до рогу, опісля витягли кисети і задиміли останнім сортом вмираючого райху.

— Подумаєш, Герінг об'явився в Фюрстенфільді, — посміхнувся один з вояків. — Знай, брате, коли жартувати. . .

Між тим, вершник звернув за риг і пустив коня легеньким підтюпцем. Раптом зупинився посеред вулиці, видно, не знаючи, що зробити: чи злізти з коня, чи отак в сідлі зачекати якогось іншого зустрічного. В цей час праворуч від нього рипнула хвіртка, і на вулицю вийшла гарно збудована жінка, в однострої, пов'язана хусткою з знаком Червоного Хреста. Жінка виглядала дуже молодо і в рисах обличчя посідала не зруйнований війною чар. Ця лагідність її обличчя надавала всій її постаті якоїсь особливої маєстатичности та свіжости. Вершник повернув коня їй назустріч і піднесеною рукою попросив її стати. Зупиняючи коня в п'яти кроках від неї, вершник вдарив під дашок кашкета, а опісля зрівноваженим голосом промовив:

— Шукаю сотника Сіроштана. Може б ви, будь ласка, показали мені його квартиру?

Жінка глянула на вершника своїми великими карими очима і сухим, офіційним тоном відповіла:

— Ви на вірній дорозі. Сотник Сіроштан живе в оцім домі, — і показала рукою на хвіртку, з якої щойно вийшла.

— Еге, — посміхнувся вершник і тихіше сказав:
— Виходить, що я даремно впав з коня...

— Що ви сказали? — перепитала жінка.

— Кажу, дякую. Чи сотник сам?

Медична сестра почервоніла і, швидко зігнавши рум'янець з свого гарного обличчя, відрубала одним словом:

— Так!..

І зразу опісля:

— Чому аж така цікавість?

— Ніякої цікавості... Я бачу, що ви — медсестра?

— Авжеж...

— Дуже приємно вас зустріти, сестро, — провадив вершник. — Я просто заздрю пану сотнику. Подумати тільки: жодна інша сотня не має окремої медсестри, а от спеціальна сотня — виняток...

— Чому ви говорите натяками? — похмурнішала сестра.

— Хочете, щоб я говорив відкрито? Прошу... — він зліз з коня, перекинув поводи через кінську голову і, вийшовши наперед, зміг побачити сестру з коротшої відстані. Примружив очі і, наче б даючи своїй співрозмовниці зрозуміти, що те, про що він зараз мав спитати, було для нього надзвичайно-надзвичайно важливим, сказав:

— Можливо, сотник хворує?

— Ні, — і на обличчі сестри появилася вираз здивування.

— Ні? Чи мушу я думати, що в даному випадку ви хворієте на делікатну недугу і ходите до сотника на лікування?

Сестра роззявила рота і, обурена, майже видавила з себе:

— Що за нахабство!

Та незнайомий в той час вже зник за дошками хвіртки, і лише прив'язаний кінць, ніби розуміючи її обурення, змахував головою.

Прибулий перебіг східцями ганку, зайшов до сіней і, не стукаючи, відчинив двері, на яких було виведено «Сотн. С.». Йому назустріч подивився набитий мужчина, що лежав на ліжку в сорочці й без чобіт. В одній руці він тримав люльку, другою саме перекидав сторінку відкритої книжки.

Гість уважно оглянув місце поруч сотника, ніби хотів переконатися, чи була незадовго перед цим на ліжку не вилежувались дві особи. Спіймав себе на цьому огляданні і ледь помітно скривив кутом своїх уст. Враз похопився і, віддавши честь, застрочив, як з кулемета:

— Хорунжий Чиговський голосить своє прибуття в розпорядження командира спеціальної сотні і разом має честь передати пану сотнику особисте поздоровлення від генерала Шандрука. Також доставив вам таємний наказ пана генерала. . .

Чиговський опустив руку за вилогу своєї блюзи і дістав звідти опечатаний сургучем коверт. Не зводячи очей з лежачого на ліжку чоловіка, він продовжував стояти струнко.

Сотник відкинув книжку набік, сів на край ліжка і одним «темпом» натягнув на ноги добре вичищені хромові чоботи. Опісля зняв з вішака блюзу, надів на себе, стягнув її поясом і, причесавши волосся, ступив назустріч Чиговському. Простяг свою руку хорунжому і лагідно відрекомендувався:

— Сотник Сіроштан.

Після рукостиску запросив хорунжого присісти, а сам, з пакетом, підійшов до столу. Розрізаючи коверт, кинув через плече до Чиговського:

— Має бути незабаром кінець?

— Так виглядає, пане сотнику. . .

— Чи не думають шваби оце саме тепер підставити нам ногу?

— Не можу нічого сказати конкретно, але думаю, що в пакеті знайдете всі потрібні вказівки від пана генерала. . .

Сотник Сіроштан занурився в одержані папери, а хорунжий зайнявся вивченням його особи. Гм, Сіроштан. . . Так, той самий Сіроштан, що він його бачив торік у штабі полку. О, він має щось диявольське в своїм обличчі, і зовсім не старий. Десь либонь 35 років. Однострій вже дуже хвацько скроєний. Мабуть, пан сотник надзвичайно любить шик. Перебирає десь жінками, як піяніст клявішами. Ще б! Такий вродливий і з таким гоном до незалежності! Зрештою, час покаже, чи він дійсно такий хоробрий, як про нього розказують в штабі.

Сотник скінчив читання листів, дістав мапу і перед тим, як розгорнути її, повернувся до Чиговського:

— Ви взагалі не носите старшинських відзнак?

— Мусів зняти їх лише на час дороги. Я маю пару старшинських одностроїв з собою і на ранішню збірку явлюсь в повнім блиску. . . — Чиговський сказав і засміявся. Але на Сіроштановім обличчі не з'явилось і тіні усмішки, і хорунжий зніжковів.

Сіроштан підійшов до стіни і, дрібно застукавши, пояснив Чиговському:

— Так виглядає близькофон. Мій джура мешкає за стіною, і він покаже вам ваше помешкання. Завтра я призначу вам окремого джуру.

В наступну мить молодий ординарець стрілою влетів в помешкання і, вдаривши закаблуками, весь виставився на Сіроштана.

— Максиме, — сказав сотник, — пан хорунжий прибув у нашу сотню і потребує добру квартиру. Де, ти думаєш, ми його примістимо?

Кілька хвилин вони радились над найзручнішим місцем для хорунжого, і як дійшли до згоди, Сіроштан сказав Чиговському:

— Побачу вас завтра, пане хорунжий...

Як двері зачинилися за хорунжим і Максимом, Сіроштан підійшов до вікна і через скло довго дивився на широку спину Чиговського, немов би по ній хотів пізнати фізичну міць свого молодшого товариша.

Хорунжий Чиговський вже мав нагоду бачити сотника Сіроштана раніше, коли вони разом були в старшинській резерві полку, але особисто ніколи з ним не стикався. Вперше ім'я Сіроштана стало голосним майже рік назад, на Словаччині, під час бурхливих днів, що були розігралися в пості спеціальної сотні. Казали тоді, що Сіроштан добровільно погодився перебрати сотню і втихомирити хлопців без ужиття карної зброї. За два дні згадана сотня знову виглядала бойовою одиницею, а Сіроштан так і залишився її командиром. Кружляли чутки, немов би при утихомиренні він проявив незвичайну жорстокість, проте ці вістки ніколи не були підтверджені, і сам Чиговський також не йняв їм віри.

Виряджаючись у спеціальну сотню, Чиговський не приховував свого невдоволення з такого повороту речей, бо знав, що скоро мав опинитися під командою людини, яку він чомусь недолюблював. Хоч Сіроштан і був обожнюваний цілим полком, хорунжий дивився на речі цілком з іншого боку. Зрозуміло, думав він, що відтепер всі надії на підвищення ранги мусять бути похованими, бо самолюбні старшини ти-

пу Сіроштана ніколи не дозволять своїм підлеглим виявити якусь ініціативу.

Його призначення в сотню Сіроштана сталося так несподівано і нагло, що навіть ніколи було зробити прохання до командира полку про зміну рішення. Зрештою, він і сам сумнівався, чи ці його заходи могли повернути справу в інший бік. До того ж всього він знав, що в штабі він був зайвий і ставав предметом насмішок інших молодих старшин, що недолюблювали його за його колочу вдачу. Проводжаючи Чиговського в дорогу, вони перекидалися багатозначними увагами, в яких не крили свого вдоволення з його від'їзду.

— Слухай, Чиговський, — казали вони, — ти краще зірви свої білі пагони тепер, бо під Сіроштаном вони й так будуть без значення. . .

Він і сам знав, що в Сіроштана сяке-таке значення мали лише відзнаки від майорського ступеня вгору, і це, власне, зроджувало в ньому антипатію до його майбутнього командира.

Хорунжий Чиговський був майже юнаком, на якому двадцять три роки життя не зробили ще зміни в бік викінченої кремезности та завершеної ментальної самостійности. Безперечно, він був здібним молодим чоловіком і досить добре освіченим. Власне, ці властивості й просунули його до звання хорунжого. Як і кожний юнак, був він самолюбним, самовладним і рішучим. Заможність його батьків прищепила його характерові прикмети незалежности, а вроджена здібність швидко розбиратись в обставинах ще дужче підсилила цю рису. Його батько був спроможний забезпечити всі забаганки молодій людині у великому місті, і в студентському світі він був одним з тих, перед якими бідніші колеги по науці завжди хилили

свої голови. Фізична врода також відіграла не останню роль в формуванні його характеру. Ранній успіх у жіночому світі не дав його почуттям зформуватись в монолітний злиток, який в свою чергу міг контролювати такі абстракти, як вірність, повага, заздрість та міра. Здавалось, що сама Венера розкривала перед ним таємниці жіночих стежок. Безнастанне перебирання жінками, як картами, зчерстило його почуття і зробило з нього юнака, що передчасно наситився всіма благами земного життя. Даремно він намагався впасти в теплі води якогось незвичайного роману, де б ідеалом життя стала якась дівчина, якась жінка, окрім якої все і вся видавалося б проминаючим сірим днем. Даремно він намагався знайти кохання, якому найславетніші світу цього присвятили грубі томи. Йому так і не довелося відчути в своєму серці тієї величі краси, заради якої він міг би стати до поединку або спромогтись на якийсь лицарський вчинок. Через це ментальність його колег-студентів, що обожнювали своїх приятельок, була йому просто незрозумілою.

Ще в дитинстві його батьки впоїли в нього ненависть до поляків, а з моментом, як його свідомість була спроможною будувати свій окремий світ, ця ненависть подвоїлась і потроїлась. Він дуже радів, коли читав в газетах про терористичні акти українських підпільників, дивувався їх рішучості й відвазі, але сам не належав до жодних організацій, заборонених владою. Чому він опинився осторонь своїх однолітків, він так і не міг відповісти.

З приходом большевиків ця його політична інертність виявилась тим козирем, що врятував його від в'язниці та евентуальної смерті. До вибуху німецько-советської війни він продовжував свої студії і, як людина зі здібністю швидко пізнавати речі, від-

разу зорієнтувався в нових обставинах. Під час українізації університету він не впав у патос, як інші, бо вчасно відгадав, що значило «національна по формі і соціалістична по змісту». Відгадавши хід п'єси, він зробився актором. Вчив для форми Маркса і Леніна, також вдало виконував інші ролі, проте, всім своїм серцем бажав найскорішого кінця цій нестерпній виставі.

Прихід німців він сприйняв як прихід ідеального часу, а тому проґавив перші натиски німецького кованого чобота. Потім прийшло розчарування і пустота днів, яку він не міг виповнити відповідним змістом. Дехто з його друзів знову пішов у підпілля, дехто відкрито став на службу новим завойовникам, а він, Чиговський, просто зайняв позицію очікування.

Коли почалося формування дивізії, він ще продовжував озиратись на всі боки. Нічого доброго дивізії він не ворожив, проте, прийшов до висновку, що дальша інертність його однолітків якщо не самобивча, то шкідлива. Потішаючи себе думкою, що дивізія могла перейняти славні традиції Січових Стрільців, вписався до неї одним з перших. Як студента вищих шкіл, його послали на старшинський вишкіл, і після якогось часу він вернувся в дивізію з ступенем підхорунжого з можливістю дальшого просування. Потім прийшли Броди, де дивізія була розторощена й здесяткована. Не зважаючи на ранення, Чиговський показав досить прикладів свого командирського вміння і вивів свою чоту майже цілою з того незрівняного пекла під Бродами, що впало на дивізію, як прокляття. На збірному пункті його ім'я відразу попало на список підвищень, і ступінь хорунжого прийшов, як саморозуміла річ.

Під час словацького постою він отримав штабову сотню і став предметом заздрощів своїх ровесників-старшин. Ранга поручника вже висіла на його рівних плечах, та черговий вибрик його розгнузданого серця затьмарив всі надії на дальший поступ. Раптом все пішло обертом. Його військова кар'єра загальмувалася голосним романом з жінкою одного штабовика-німця, і якби не прихильність до нього самого командира полку, він, мабуть, був би zdegradований до ступеня десятника або й просто відісланий до кацету. Замість цього, його переведено в резерву, де він і мав нагоду бачити сотника Сіроштана. Монотонність днів в резерві лишила на нім відповідний слід і дала йому можливість критикувати свою минувшину.

І раптом це призначення в сотню Сіроштана. Він знав, що одержить якусь чоту, а деколи, під час безвідповідальних вправ, Сіроштан, можливо, довірятиме йому цілу сотню. І так з дня на день. Та не це гнітило його. Він ніяк не міг зрозуміти, яким способом Сіроштан, що прибув у дивізію з УВВ, за такий короткий час спромігся змусити полкових богів рахуватися з ним і поставити свою сотню на рейки, по яких не вільно було котитись жодній іншій одиниці. І чим, наприклад, Сіроштан кращий від нього, Чиговського? Тим, що він служив у Червоній Армії і має кращий досвід? А хіба Броди не досвід? Можливо, він підлабузнюється, вислужується, зраджує? Адже служив одним, чому не служити іншим? Чиговський взагалі недолюбливав наддніпрянців за їхню безпретенсійність, за невихованість у манерах, за аргументування з своїми зверхниками і за їхню помітну вільність в речах, де треба наперед спитати дозволу. Ще того ранку, коли Сіроштан прибув у штаб полку, Чиговський відчув

до нього підсвідому відразу. І відразу ця ще дужче посилилась, коли прибулий з першого ж дня почав поводитись так, немов би мав під собою цілий полк. Опісля та пам'ятна сцена від'їзду Сіроштана в спеціальну сотню, коли він відмовився від охорони і від'їхав до бунтівників самітньо, змусила Чиговського думати про Сіроштана, як про хвастуна. Він тоді справді бажав, щоб хлопці з спеціальної провчили цього зазнайку. Але, як виявилось опісля, Сіроштан провчив хлопців, і то провчив нікому не відомим способом.

Дорогою до сотні хорунжий сподівався застати в селі сувору касарнянщину, залізну дисципліну, муштру і тому подібні речі. Він уявляв постій сотні, як місце, де навіть мишам не було спокою. Він сподівався знайти перед селом якусь заставу, посилену варту на вулицях і кілька стійкових перед квартирою самого Сіроштана. Він вже був вималював у своїй уяві картину свого прибуття в село, де обов'язково його мала б зустріти озброєна до зубів заставка, з вільністю мови і рухів. Розуміється, він згіржливо подав би свою перепустку, і вартові, прочитавши «Хорунжий Чиговський», витягнулися б струнко, даючи йому дорогу, як переможцю.

Натомість його зустріло мертве село, що зовсім не показувало ознак перебування в ньому певної кількості вояків. І ніяких застав, і ніякої варті. До того ж така буденна зустріч з Сіроштаном, якого Чиговський ніяк не сподівався знайти в ліжку серед білого дня, лише розізлила його за свою дитячу уяву і за свою кепську фантазію. А як нагадав падіння з коня, аж плюнув з досади.

Йдучи поряд з Максимом, який провадив коня, Чиговський несподівано заговорив:

— А ви що, так ніколи й не робите жодних заходів обережності? Аджеж югославський кордон всього за один кілометр звідси.

— Як? Робимо... Завжди бережемося, пане хорунжий, — голосом певним і сміливим відповів джура.

— А ось я ніде не помітив варту, ані перед в'їздом в село, ані в самому селі...

— Лише вночі пан сотник ставить варту. Вдень — всі сплять... Он там, на церкві, трое хлопців пильнують і дорогу, і поле, що прилягає до села. Якби якась холера появилася на наших підступах, вони б'ють умовний дзвін, і вся сотня моментально готова до бою на задалегідь призначених місцях. А так — всі сплять, — знову повторив він, наче б хотів тим підкреслити різницю поміж спеціальною та іншими сотнями.

— Ну, і доводилось їм дзвонити?

Максим засміявся.

— Доводилось... Але дзвонили без потреби.

— А ви самі з яких місць? — не дивлячись на Максима, поцікавився хорунжий.

— Я сам кубанець від слова Кубань...

— Чому таке пояснення? — здивувався Чиговський.

Максим цікаво виставився на хорунжого, ніби хотів сказати: «От тобі й маєш».

— А ви хіба не читали про Кочубея?

Цього разу Чиговський значущо глянув на Максима, мовляв, що ти плетеш, чоловіче добрий.

— При чім тут Кочубей — здвигнув раменами хорунжий.

— Та не той Кочубей, що зрадив гетьмана Мазепу, — здогадався Максим про сумнів хорунжого. — На Кубані також був Кочубей. Гаряче обстою-

вав він Кубань, але вкрутили його большевики, і перекинувся він до них. А пізніше вони забили його, нібито за зраду. Отож, коли його хто питає, звідки він, Кочубей завжди відповідає: «Кубанець від слова Кубань»...

— Добре, — згодився Чиговський, — але чому таке вичерпуюче пояснення?

— Бо дехто думає, що виходець з Куби також кубанець.

— А ви як думаете?

— А я думаю, що громадянин з Куби є кубінець, а з Кубані — кубанець...

— Тепер ясно, — тепло сказав Чиговський і, почастивавши Максима цигаркою, немов би мимохить спитав:

— А чи не знаєте територіяльного складу сотні?

— О, є потроху звідусіль... Найбільше галичан, потім з двадцятєро буде наддніпрянців, трохи менше волиняків, троє кубанців, зі мною, пара гуцулів і один донський козак... — відповів Максим, непевно надумуючись, чи бува не пропустив кого.

— Це все? — спитав Чиговський.

— Здається, що все...

— А жінки у вас хіба не рахуються в складі сотні?

— Отже й пропустив я нашу сестру Надю, хоч мусів згадати її першою, — якось винувано промовив кубанець.

— Надя її ім'я? — не вгавав Чиговський.

— Надя... — підтвердив Максим. — Дуже добра жєнщина... Прямо дійсна сестра кожному одному...

Чиговський нетерпеливився запитати про її взаємини з Сіроштаном, але вирішив, що це б уже ви-

глядало дуже простацько. Натомість він лише сказав:

— Бачу, не зле ви тут живете, — і відчинив хвіртку на подвір'я своєї квартири.

З порога йому назустріч привітно дивилась старенька господиня.

II

Збігом обставин спеціальна сотня залишилась відірваною від свого полку на яких 120 кілометрів. Невелике австрійське село, що осиротіло стояло на югославському кордоні, стало сотні за вихідний пункт. Така відірваність сотні від головного тіла сталася в наслідок відходу полку під Штраден, де його частини стримували натиск советських військ на важливу комунікаційну лінію Грац-Юденбург. За наказом полкового командира, сотня отаборилась в сільці над Мурою з завданням оберігати порони, що мали відіграти не абияку ролію в переправі відступаючих з Югославії німецьких частин. Зв'язок з полком втримувався через зв'язкових, бо про влаштування окремої телефонної лінії не могло бути й мови.

Не зважаючи на бунт на Словаччині, пізніше спеціальна сотня своєю відвагою, дружністю, тактичною швидкістю та грамотністю виробила про себе добру думку. Власне, тому її й лишено саму, бо штаб був певний, що ніяка інша одиниця не впоралася б так добре з завданням, як спеціальна сотня.

З першого ж дня свого прибуття в сотню Сіроштан зумів показати кожному воякові, що він, Сіроштан, мав уже під собою не одну сотню, і бавитися з ним в школярів і вчителя було б невігідно для самих же хлопців. Сотня була збунтувалася не без причини. Двоє стрільців пограбували одну словацьку родину і своєю поведінкою викликали в селі справжню паніку. Командир сотні зробив розслідування

і знайшов, що конфлікт виник на тлі симпатій згаданої родини до росіян. Підпиті стрільці втратили над собою контроль, збили в хаті трохи посуду і відібрали від господаря кишеньковий годинник і де-що корон. Сотенний командир повернув відібрані речі господареві і покарав винуватців місячним арештом. Випадок, здавалось, був льокалізований, але заховане в сотні «джерело» донесло згадану подію командирові полку. Цей, щоб задемонструвати словакам німецьку справедливість, потрактував випадок дуже поважно і наказав командирю сотні доставити винуватців в штаб для польового суду. Тінь непевності зависла і над сотенним командиром за його намагання прикрити «мародерство».

Вістка про виклик двох стрільців до польового суду швидко прокотилась сотнею, і весь час хована ненависть до німецьких офіцерів вилилась наверх і почала кипіти, як сталь у вагранці. Хтось надав бунтові сякої-такої організаційної форми, і сотня не впала до стану банди. Спеціальна сотня спротивилась видати арештованих на суд і заявила, що всяке намагання взяти їх до полку силою, буде зустріте вогнем зброї, що була в посіданні сотні.

Командир полку впав у скаженину. Як? Бунтуватися проти його наказу? Дозволяти собі парламентувати під його командою? Та ці осли справді думають, що вони в своїй, а не німецькій формації.

З-під Жиліни вже був замовлений батальйон калмиків, що мав розчавити гордих хлопців із спеціальної сотні. Командир сотні, молодий старшина, прибув до штабу і лише безнадійно махнув рукою. Мовляв, він зробив усе, що міг, щоб направити ситуацію. І коли з того нічого не вийшло, не чекати

ж йому, поки якийсь косий калмик заріже його ножем з-за рогу.

Тоді Сіроштан сміливо з'явився до командира полку і ще сміливіше виклав йому свої застереження щодо ходу подій. Чи подумав командир полку про реакцію всієї дивізії, коли вісті про акцію розійдуться поміж вояцтвом? Чи не закінчиться цей бунт загальним бунтом всієї формації? І чи може його батьківщина в теперішній тяжкій ситуації дозволити собі на таку розкш? Чому хапатися за крайності, коли є інший, простіший спосіб полагодження кризи.

— Наприклад? — згірдливо глянув на сотника штурмбанфюрер.

— Призначення мене на командира сотні, — спокійно відповів Сіроштан.

— І ви певні, що весь цей інцидент розпливеться, як мильна банька? — не переставав глузувати німець.

Сіроштан зустрів презирливий погляд свого зверхника і своїми колючими очима дав зрозуміти, що він розуміє цю зневагу і сміється з неї.

— Можу я відійти? — спитав Сіроштан.

Штурмбанфюрер враз посерйознішав і довго дивився на рослого «унтерменша». Можливо, за ці півхвилини він передумав безліч речей. Можливо, десь на дні його серця заворушилися приспані людські почуття. Можливо, він був кар'єрист і не бажав посковзнутися на якійсь там спеціальній сотні. Його відповідь прозвучала, як сюрприз:

— Так, можете відійти до... спеціальної сотні.

І сотник Сіроштан, сівши на коня, від'їхав у постій сотні, навіть не взявши особистої зброї.

Спеціальна сотня зустріла його так, як він і сподівався. Наперед, перед селом, численна варта без-

церемонно обшукала всі його кишені і на його заяву, що він є їхнім новим командиром, запропонувала йому вернутись назад до полку. Сіроштан лише чмихнув носом і сказав:

— Так як обшукові формальності поза нами, можу я продовжувати свій шлях в село. Не думаю, щоб ви були такі страхопуди, щоб боялися присутності лише одного незнайомого.

Хлопці здвигнули раменами, мовляв, дивак чоловік, і Сіроштан, взявши коня за повід, впевнено пішов по засніженій вулиці села. Вістка про його прибуття прошмагала селом швидше за нього, і коли він дійшов до майдану, гурт хлопців виставив на нього холодні цівки автоматів і, мабуть, нетерпеливився бачити його втікаючим геть, білим з переляку. Натомість Сіроштан байдуже кинув поводи в руки першому-ліпшому стрільцеві і запитав про місце перебування бунчужного. Хлопці стояли мовчки, і на їхніх лицах можна було без труду вичитати презирство до приїжджого за його демонстративну зухвалість. Опісля з-поміж гурту вийшов рослий стрілець і не без зневаги в голосі спитав:

— А ти хто такий?

Сіроштан вдав, що не доглянув зневаги, і спокійно відповів:

— Я ваш новий командир. . . Ви чули моє питання: де бунчужний?

Сміливець знизав плечами, плюнув на сніг і розв'язно відказав:

— А хто його знає. . . Може, спить, а, може, десь на христінах. . .

— Он, як, — усміхнувся краєм уст Сіроштан, — не війна, а «маліна».

І враз підвищеним тоном до гурту:

— Опустіть автомати, панове-герої! Виставили цівки, немов би перед вами стояв батальйон СД. Не бійтеся, я прибув сам. І якщо недовір'я до мене аж таке велике, то вистачить лише одного кріса.

Наставив свої пекучі очі на сміливця перед собою і глузливо:

— Ось ти... ти, здається, тут найхоробріший і... найнедовірливіший. Ти тримай свій автомат наготові, а решта може взяти зброю на плече.

Вояк ступнув крок до Сіроштана і, притискаючи зброю до боку, процідив через зуби:

— Я не тільки можу тримати, я також можу потиснути за курок.

— Дійсно? — вдавано дивуючись, відповів Сіроштан. — І доводилось тобі вже забити безборонну людину? Ану, ану... — і Сіроштан пішов просто на автомат. Вперся грудьми прямо в цівку і дивився гострим поглядом в очі стрільця.

Очі стрільця не витримали погляду Сіроштана, затанцювали ніяково в ямках і опустилися. Гострим рухом Сіроштан вихопив з рук вояка автомат і кинув його поблизу стоячому десятнику.

— Пане десятнику! — гримнув, як громом, Сіроштан.

Десятник інстинктивно став струнко і весь перетворився в слух.

— Відшукайте бунчужного і скажіть йому, що сотник Сіроштан хоче бачити його негайно ж. Я чекатиму тут.

Сіроштан відвернувся від стрільців, дістав люльку і, закуривши, став проходжуватись вулицею, зовсім не звертаючи уваги на вояцькі погляди, що їли його цікавістю. За цей час гурт стрільців помітно побільшав.

Незабаром прибув бунчужний. Молодий хлопець, з гарними рисами обличчя, стрункий і підтягнутий, як гвардієць, скорою ходою наблизився до Сіроштана і вдарив рукою під фельдмютце.

— Бунчужний Грицюк! — випалив він.

— Пане бунчужний, — м'яко звернувся Сіроштан, так ніби ніякого бунту в спеціальній сотні ніколи не було і немов би гурти стрільців на вулиці користалися з перекуру під час вправ. — Пане бунчужний, я ваш новий командир і хочу бачити сотню вишикуваною до прийняття. Виконуйте!

— Але, ви ж знаєте... — роззявив рота бунчужний.

— Виконуйте! — grimнув Сіроштан так несподівано, що бунчужний аж сіпнувся, приголомшений густим баритоном нового командира.

— Так е! — злетіло з його уст, і він хутко повернувся до натовпу вояків.

Його гарний, витренуваний голос залунав по вулиці, і за хвилину спеціальна сотня стояла струнко з повернутими на Сіроштана очима. Бунчужний коротко зарепортував і вийшов за широку спину сотника. Цей пройшов до середини лави, повернувся лицем до хлопців і усміхнено вигукнув:

— Слава Україні, хлопці!

— Сла!!! — майнув над селом привіт.

— Спочинь! —

Сотня відпружилась і трошки ласкавіше глянула на Сіроштана. Він заправив великі пальці за свій ремінний пояс і без ніякого піднесення, якимось байдуже, промовив:

— Я сотник Сіроштан, від сьогодні — командир спеціальної сотні. Від цього моменту сотня виконує мої накази, і за тимчасовий непорядок, що мав тут місце, ніхто не сміє згадати. Я прийшов у вашу сот-

ню на своє власне бажання і бачу, що добре зробив. Я розумію, що в подібних обставинах дуже важко довіритись новоприбулій людині без ніякого застереження. Та я постараюсь довести, що чесний український старшина є вашим братом і оборонцем. Від завтра зайняття сотні відбуватимуться за новим розкладом. Якесь питання?

Жодного.

Сіроштан віднайшов очима знайомого десятника і діловим тоном сказав:

— Пане десятнику, віддайте автомат назад тому... тому... — віднайшов сміливця, — тому стрільцеві... Як ваше прізвище?

— Стрелець Скакун, пане сотнику!

— Звідки ви будете? — знову сотник.

— З Полтави...

— На хвилину мені здавалось, що ви з Гуляй-Поля, — усміхнувся Сіроштан і разом з ним дрібненько зареготала сотня.

І враз:

— Сотня-а-а-а... Струнк!!!

Немов би чоловік-велетень вдарив дубовими за-каблуками.

— Розійдись!

Так закінчилась зустріч Сіроштана з спеціальною сотнею.

Здавалось, що сотня відмовилась від бунтівничої постави і готова була йти за Сіроштаном, як приручений звір за тренером. Та Сіроштан знав, що за спокійними і слухняними обличчями стрільців ховалось підсвідоме недовір'я до нього. І він лише чекав моменту, випадку, щоб остаточно переконати хлопців, що він не з фарисеїв.

Перш за все він вирішив знайти того «язика», що безнастанно дзвонив у штаб поза плечима ко-

мандира. Так день за днем він вивчав кожного стрільця зокрема, ділячись своїми думками лише з бунчужним, амбітним львов'янином, який, крім амбіцій, посідав прикмети всіх чеснот. Бунчужний також взяв на око кожного стрільця, і шило вилізло з мішка. Злощасним «джерелом» виявився рядовий стрілець з ім'ям Братак. Невелика інформація з штабу лише підтвердила здогади бунчужного, що Братак також був «фольксдойчем». А раз, коли сотня була на вправах, сам Сіроштан сконтролював його речі і знайшов між ними донесення, написане німецькою мовою.

— Забити! — коротко вирішив Сіроштан.

— Забити! — рішуче підтвердив бунчужний.

За відповідною нагодою довго не довелось чекати. Одного разу, обходячи пости, він знайшов двох стрільців, замордованих червоними партизанами. Він відразу ж рішив, що іншого такого випадку не трапиться. Швидко він збудив бунчужного і наказав йому випровадити на стійку Братака, і то так обережно, як лише було можливо. Бунчужний, крадучись городами, привів до постріляних хлопців ненависного «фольксдойча», і Сіроштан одним пострілом поклав його на сніг поруч двох вартових.

В наступну мить, сотня була скликана по тривозі і три трупи були знайдені. Ранком відповідний рапорт був посланий до штабу полку, і на обід приїхав полковий лікар. Останній швидко констатував «смерть в наслідок бандитського садизму», і двоє чесних лемків мусіли лягати в могилу поруч «язика» во ім'я братерства сотні. Ніхто з стрільців навіть не підозрівав, щоб щось подібне міг зробити Сіроштан.

Остаточо сотня довірилась Сіроштану, коли з штабу полку прийшов наказ змінити місце постюю

і перебратись ближче до полку. Сіроштан розпорядився видати кожному стрільцеві максимум амуніції і сказав хлопцям, щоб були готові до всяких «несподіванок». Але нічого надзвичайного не сталося. Все ж факт, що сотник став по боці стрільців і був готовий ділити з ними долю неочікуваної пастки з боку командира полку, зробив ефект. Відтоді Сіроштан став невеликим диктатором, слово якого беззастережно виконувалось 150 молодими стрільцями.

В боях з тітовськими партизанами одиниця Сіроштана справувалася найкраще, і словацький бунт був забутий як стрільцями, так і штабом полку.

За дуже короткий час він зумів ліквідувати вічні спори поміж галичанами і наддніпрянцями і ніде й ніколи не поступив односторонньо. В цьому випадку він керувався своїми власними правилами. Одного разу прийшов до нього з наріканням на Скакуна огрядний стрілець на ім'я Павлюк.

— Не дає він мені жити, пане сотнику, просто заганяє живим в могилу, — бідкувався Павлюк.

— Кажеш, хоче зжити тебе? — примружив очі сотник.

— Покарай мене грім, коли брешу. Де не стріне, завжди насміхається з моєї неписьменности, ще й дражнить мене «манашкою». Немає життя через нього та й годі...

Сіроштан співчутливо вислухав дебелого Павлюка, і простота цього хлопця та його щирість зродили в ньому почуття заступництва. Проте, це нарікання виглядало на бабуватість, а цього він не міг терпіти в поведінці стрільця, спеціально ж стрільця його сотні. Він підійшов до Павлюка і став проти нього, ніби примірюючи свій ріст.

— Ти здоровий хлопець, Павлюк. Як верба. Та й Скакун не з дрібних. Але я думаю, що ти здоровіший. Невже ти не можеш зарадити цьому сам? От почне він щось стругати на твою адресу, а ти підійди до нього, візьми за петельки і повісь йому доброго ліхтаря під очима. Лише не повибивай очей. Отак постій за себе і побачиш, що, навіть якщо ти й не здужаєш його, твоя постава змусить всю чоту поважати тебе. Та й Скакун дивитиметься інакше. Зрозумів?

— Так є, пане сотнику! — і хлопець пішов до дверей.

— Хвилину! — зупинив його Сіроштан. — Очевидно, ти був би останнім дурнем, якби сказав когось, що це я порадив тобі таку річ.

На другий день Скакун вийшов на ранішню збірку з синцями попід очима, мовчазний і пригнічений. Сіроштан віднайшов очима Павлюка і самим поглядом сказав: «Ну, бачиш?»

Лише один вояк у всій сотні мав дещо привілеїв і часто-густо звільнявся від служби на розпорядження Сіроштана. Був ним веселий добряка Аркадій Карий, душа всієї сотні, лірик, комедіант і музикант. Аркадій десь дістав німецький акордеон і був віртуозом на цім інструменті. Дуже швидко сотня пізнала, що Сіроштан мав одну слабкість: кохався в джазово-ліричних мелодіях і міг слухати тужливі танга та легенькі пісні так довго, скільки Аркадієві пальці могли бігати по клявішах акордеону. Дуже часто він сам просив Аркадія прийти до нього з «гармошкою», як він висловлювався, і під акорди інструменту робився цілком іншою людиною. Найбільш любив матроські пісні, а також мав нахил до вуркаганських куплетів, які Аркадій виспівував краще, ніж якийсь одеський жульман.

Про своє минуле він нікому нічого не розказував, хіба лиш деколи, на довгі благання Наді, витискував скупі відомості з своєї біографії. А його біографія була цікавою історією.

Восьмирічним хлопцем він втратив батьків і був викинутий стихією революції на брук міста. Поповнивши армію безпритульників, на осях вагонних колес схрестив СРСР вздовж і впоперек, аж поки під час однієї облави не був схоплений міліцією. Опинився в дитячій колонії, де тисячі таких, як він, дітей під наглядом спецпедагогів мали виховатись на найпереводніших бойовиків «соціалістичної батьківщини». Та Сіроштан ще хлопцем посідав дуже сильний характер і, не дивлячись на свою юність, завжди прагнув до незалежності. Так з нього й не вийшов фанатик комунізму. Натомість, покинувши колонію 18-річним юнаком, він чим скорше прибув до Одеси і вписався до торговельної флотії. Плавав. Бачив Неаполь і Ріо-де-Жанейро, Нью-Йорк і Сінгапур, Ліверпуль і Альжир, Істамбул і Гамбург. Його подорожі відбувались саме в час великої депресії на заході. Скрізь в портах він бачив сотні безробітних, переповнені проститутками шантани, загачені продуктами маґазини і довгі черги біля їдальень для безробітних. Вернувшись до Одеси, він прирівняв умови советського робітника до умов робітника на заході, дав перевагу першим і з щирою вірою в будучність соціалізму вписався до військової школи. Закінчив її в ранзі лейтенанта, одружився і, крім власного полку та дружини, не хотів нікого знати.

Та невдовзі надійшли роки великих розчарувань. Він ще й тепер розкушував уста до крови, пригадуючи черги червоноармійців, що просили в нього заступництва за їхніх рідних, які вмирили з голоду

на широких степах України. Відчай огорнув його ество, і він зрозумів, що стати осторонь трагедії своїх підвладних він не мав ніякого морального права, бо ніколи не вважав себе боягузом. Він писав до штабів, рапортував командармам, жалівся наркомові, але у відповідь на його скарги нові дні приносили тривожні вістки про арешти в армії, про самогубства полковників, комдивів та партійних лідерів. Так за своєю вірою в загірні далі він зайшов у тупик, звідки, здавалось, окрім обірвання життя власною кулею, виходу не було. То ж, як не смішно це звучить, він насправді був вдоволений, коли одного ранку військові органи ГПУ забрали його з полку і етапами доправили до забайкальської тайги.

Поруч нього на тяжких роботах вмирили земляки, божеволіли невідомі люди, вішались на соснах недавні командири Червоної Армії. Як перше враження минуло, він почав зігрівати своє серце спогадами голубої юности, викупаної в хвилях морів і океанів. А ще пізніше просто впав у транс. Механічно затискав сокиру і, рубаючи сосну, бачив червоні порубані голови, що безперервно злітали з плечей. Коли ілюзія спливала з очей і він усвідомлював, що сокира краяла мокрувату сосну, він скеровував свою лють на винуватців зла, знову впадав у транс і знову бачив порубані голови...

Задиміли димарі Комсомольська на Амурі. Лягли покрученими зміями рейки через простори незайманої тайги. Відходили з Охотська трансокеанські кораблі. Подвоювався й потроювався видобуток золота на Лені. В досягненні цього вмирили люди-комахи, що живими були скреслені з цього життя, а Сіроштан лишався живим. Той постійний транс з

порубаними головами наливав його знемогле тіло новою енергією і виводив живим в усіх новобудов.

Десь далеко на заході заgrimіли перші постріли війни, і коли вістка дійшла до нього, транс відразу минув. Сіроштан вперше прокинувся з довгого сну й почав усвідомлювати, що він жива істота, передчасно скалічена експериментами людей, яким він у трансі рубав голови. Несамовите бажання зробити цей сон дійсністю огорнуло його, і він почав чекати нагоди, щоб якось вирватись з цієї проклятої тайги. Така нагода прийшла аж по двох роках війни, коли йому й іншим було запропоновано вступити до армії й хоробрістю на фронті «змити провину». «Змити провину» або... В дійсності ж тут не могло бути ніякого «або», бо зміст цього слівця був надто добре відомий. Був лише один вибір: найскорше вирватись з цього царства Кучума туди, за Урал, за Волгу, Дон, Дніпро...

Спершу він ніяк не міг звикнути до своїх лейтенантських пагонів і кожного разу, як одягав шинелю, спиняв на них довгий, презирливий погляд. Тоді махнув рукою. Аджеж носить їх лише за ради власного порятунку. Думка про «власний порятунок» колола його почуття гордості, аж поки він не прийшов до кінцевого висновку, що вступ до армії не був «власним порятунком», а початком помсти. Дарма що він ще не знав тих форм, в які ця помста мала вилитись, все ж він твердо зважився мститись.

В Астрахані він зустрів свою дружину, що тепер їздила в «Емці» поруч генерала і, пізнавши його, тільки й сказала: «Мій бідний лейтенантику, ти ще не пропав?» Чи ці слова були висловом співчуття замолоду скаліченої жінки, чи навмисне скомпонованим глузуванням, він не звернув на них жодної уваги, бо повороту назад тепер не було. Він не хо-

тів нічого бачити й чути, що хоч трохи нагадувало б йому минулу дійсність. Він хотів знову почати життя сам, і в його теперішніх плянах дружина лише заважала б.

Це нове життя він почав на кубанському причілку, командуючи «штрафротою». Тепер він не думав над виконанням наказів своїх зверхників. Його командирські здібності були тепер цілковито зайняті над рішенням питання, як перевести «штрафроту» до ворога з найменшими втратами. Однієї ночі на дільниці його роти впала команда: «Ворог з тилу». Приречені на смерть люди, повернувшись фронтом до запілля, вдарили з поржавілих крісів.

І знову прийшла гіркота почувань. Знову йому прийшлося бути свідком смерти своїх вчорашніх підвладних, цього разу від глупоти «оберменшів». Скільки ж того горя людина може випити? Та чутливість тут справи не поліпшувала. Тут треба було діяти. Тож коли німці сипнули довільну кількість власовських кличів, він сприйняв їх без ніякої попередньої аналізи. Він багато не читав. Вистачало самого існування анти-червоної армії, щоб він вписався до неї. Під Прагою, в ранзі капітана, він отримав батальйон, проте, попереднє захоплення почало минати. Якось, навіть не прикладаючи більшої уваги, в цих нових обставинах йому почали ввижатись старі обличчя, старі порядки, мова, матюки і політичні організатори. Все те, від чого він тікав, раптом виросло перед його очима на повний зріст з готовістю всмоктати й його в цю нову, але прогниваючу організацію. Невимірна відраза виповнила його душу, і, шукаючи за кращим змістом, за змістом, якого він не міг окреслити конкретніше, але який відчував інстинктом, він перейшов до УВВ. Проте, різниця між РОА та УВВ тільки й поляга-

ла в назвах. В дійсності ж це був один і той самий військовий комбінат. Щойно залічуючи рану в одному з військових шпиталів, він запізнався з старшиною з дивізії. Дружні розмови з новим приятелем нагадали йому далеке дитинство і події, що були злиняли з його пам'яті. Пригадалася парада на площі, багато-багато вояків, і сльози на очах у батька. А кругом, з вікон і балконів, тисячі синьожовтих прапорів майорять на вітрі, лопотять під радісні вигуки натовпу. Так он де він, правдивий зміст! Покидаючи шпиталь, Сіроштан попросив дозволу на перехід до дивізії. Дозвіл прийшов, і дивізія прийняла його, як рідна мати.

III

Хорунжий Чиговський добре знав про свою вроду і вже звик до того, що жінки схилялись перед ним. Насправді, він зустрічав краших жінок, ніж Надя, тож коли й зацікавився нею з моменту тієї конфліктної зустрічі, то не тому, що вона була його «типом», а просто з-за свого старого звичаю «приручувати непокірних», як він деколи висловлювався в присутності своїх друзів. Він тепер намагався зміряти, хоч приблизно, запас її інтелігентності та пробував відгадати манеру її мови, щоб бути готовим кожної секунди на влучну відповідь. Ніщо жінку так не лютить, як брак слів в належну хвилину, коли, вдало зашахована словами, вона губить рівновагу і, щоб не зрадити цього внутрішнього зрушення, починає шукати іншого способу поведінки, як рівний з рівним. А що людська вдача завжди прагне до зверхності над оточенням, то ця прикмета найбільш властива жінці. Признавши в своїй свідомості зверхність свого співрозмовника, вона заграється бажанням, егоїстичним бажанням тримати його, сильного і впертого, в своїх слабих обіймах, біля свого позбавленого м'язів тіла. Чиговський завжди діяв цим способом, і завжди жіноча ментальність працювала в бажаному для нього напрямку, лише з невеликою різницею часовості. Не думав, щоб Надя виявилась чорною вівцею в отарі білих.

Готуючись другого ранку до ранішньої збірки, він довше простояв перед дзеркалом, немов би готувався на якесь особливе прийняття. Не криючи

вдоволення з свого вигляду, раз-по-раз питав стару господиню про її думку щодо хвацькості, на що вона захоплено відповідала: «Зі зінд вундершейн». Перед тим, як вийти з хати, подумав, як краще з'явитись на збірку, раніше зазначеного часу чи пізніше. Краще пізніше, вирішив і закури́в цигарку.

Він з'явився на площі збірок саме в час, як бунчужний здавав звіт Сіроштану, і підійшов до свого нового командира відразу по команді «спочинь». Сіроштан зустрів його з усмішкою й сердешно привітався. Обмінявшись куртуазійними питаннями, вони обидва повернулись до вишикуваних хлопців, що, не криючи своєї цікавості, оглядали нового старшину.

— Що думаєте про хлопців, пане хорунжий? — півголосом запитав Сіроштан. Приемний, навіть товариський тон звучав в його голосі.

— Це було б дуже банально, якби я сказав: «Хлопці, як соколи», але все ж таки задемонструю свій патріотизм: хлопці, як справжні запорожці. Сказати правду, мені подобається на їхніх обличчях розбишацький вигляд і зухвалість, що світиться з їхніх очей...

— Ми маємо однаковий смак, пане хорунжий. Якщо вояк не має зухвало́го, кострубатого вигляду, то в моїх очах він є не що інше, як годована тварина для вогневих вправ ворога...

— Ваша дефініція дуже влучна, пане сотнику, і я приєднуюсь до неї з руками й ногами...

Після короткої павзи Чиговський ніби ненароком сказав:

— Як правило, другий після командира сотні старшина завжди одержує найкращу чоту, звичайно, першу...

— Ні, не обов'язково... — кинув поперед себе Сіроштан, не перестаючи посміхатись, а стрівши своїми очима запит на лиці Чиговського, продовжував:

— Я зовсім не думаю про якусь гіршу чоту, бо в мене всі чоти найкращі. Це просто: ви будете моїм заступником й відповідатимете за сотню, як цілість, а не лише її частину...

— Дякую за довір'я, — сердешно сказав хорунжий.

— Я вас зараз познайомлю з хлопцями і буду сподіватись, що спеціальна сотня не стане вам махучою, — промовив Сіроштан Чиговському.

І до сотні:

— Хлопці! Хорунжий Чиговський, якого ви оглядаєте, прибув у сотню як мій заступник. Вимагаю від вас до нього найбільшого послуху, поваги і вояцького побратимства. Думаю, що й пан хорунжий відплатить вам належним зрозумінням... Бунчужний!

Стрункий львов'янин підійшов до Сіроштана.

— Віддайте належну почесь хорунжому, — розпорядився і відійшов трохи назад.

Сотня витягнулась на «струнко» й хвилину серйозними очима вдивлялася в хорунжого. Чиговський довше затримав свою руку біля дашка кашкета, і цей вислів вояцької взаємопошани трошки його розчулив.

— Розійдись!

Сотня розбрелась вулицею, а за кілька хвилин фарбовані австрійські хвіртки ковтнули в себе поштаті дивізіонерів. Лиш де-не-де лишилось на вулиці по двоє-троє вояків, що шпортались в кишенях за тютюном.

Вертаючись знов до Сіроштана, хорунжий побачив біля нього Надю, що, мабуть, щойно підійшла. Сіроштан не дозволив їм зніяковіти і, назвавши обидвох на ім'я, запросив познайомитись. Хорунжий обмінявся стиском рук з Надею.

— Ми вже, здається, трошки знайомі. Не так, пане хорунжий? І не тільки знайомі, а вже й посварились... — обізвалась першою сестра.

— Так, знайомі, — підтвердив хорунжий. — І не трошки, а добре знайомі. Скільки, ви думаєте, вояк потребує часу, щоб розпізнати вродливу дівчину?

— Залежить... — докинув Сіроштан.

— Так є, пане сотнику, залежить... — згодився Чиговський.

— Залежить від чого? — м'яко вставила слово Надя.

Чиговський спершу віднайшов очима її очі, припік їх поглядом і поволі відказав:

— Я думаю, що залежить від способу самого розпізнавання...

— О-о! — філософічно вигукнув Сіроштан. — Тут, здається, ми будемо мати з паном хорунжим невеликі розходження. Коли я сказав «залежить», я вважав, що залежить також від того часу, що його потребує дівчина на розпізнання того, хто нею цікавиться. Адже вам доводилось, наприклад, стрінути цілком незнайому жінку і за хвилину бути з нею у приятельських відносинах. І навпаки, деколи ви проводите з нею роки, але відстань між нею й вами ніколи не скорочується. Як ти думаєш, Надю?

— Твої докази вірні, Ігоре. Але я схильна вважати аргумент пана хорунжого за більш переконуючий...

— Маю я сприйняти це як комплімент? — кокетливим голосом спитав Чиговський. Проте, він

вимовив ці слова цілком машинально. В дійсності ж він потайки намагався відгадати той об'єм відносин, що тримав Сіроштана й Надю так наближено, що вони розмовляли на ти. А можливо, тут просто панувала ота наддніпрянська безпретенсійність і вільність?

— Я компліментами не розкидаюся, пане хорунжий. Коли я більше сприймаю ваш висновок, значить, він має в собі щось таке, що відповідає способу мого думання. Але не забувайте, я не можу вважати себе ідеальним мірилом жіночого чуття. Я просто собі можу бути винятком. Якщо так, то, очевидно, пан сотник має більше рації...

— Це значить, «і вашим і нашим»? — поставив питання Сіроштан. — Про мене, всі жінки однакові... — закінчив він не то жартівливо, не то глузливо, не то байдуже.

Чиговський хвилину вагався, чи варто вже тепер встрявати в глибшу дискусію з своїм зверником. Рішивши, що тема, так би мовити, дурничкова, сказав:

— Можна говорити, що всі жінки однакові, додержуючись шаблонних висловів. Все ж я не згодний з цією, так би мовити, мудрістю. Для мене — жіночий світ — це книга, кожна сторінка якої має інший зміст. Скажім, якщо б ми говорили про кохання і дійшли б до висновку, що кожна жінка посідає однаковий запас почуттів, ніжностей, терпеливості, вогню і, очевидно, сліз, то кохання виглядало б, звичайною, буденною річчю і не мало б у собі того чару, що його увіковічили страдники-поети. Ми якраз підносимо кохання до недосяжних висот, щоб підкреслити його таємність та неповторність. Таємність і неповторність обумовлені якраз тими

різницями, що властиві різним жінкам. Коротше: жінки не однакові...

Сіроштан і Надя уважно слухали хорунжого і, йдучи тихою ходою вздовж вулиці, мабуть, переживували кожне почуте слово, щоб не пропустити якоїсь недоречности.

— Пане хорунжий, — по короткій павзі обізвався сотник. — Я думаю, що ви маєте рацію. Щиро кажучи, я не чуюсь досить сильним у цій темі, бо, поперше, як старший від вас роками, не маю властивого вам захоплення. Подруге, дні вашої і моєї юности були набиті різним змістом. Це жорстоко з моєї сторони, але я ніколи не надавав жінці великого значення. І взагалі якщо й цікавився цією темою то виходячи лише з погляду закону природи, цєбо: чоловік плюс жінка з результатом родини і продовження людського роду. Я, мабуть, висловлююся дуже простацько, проте, я був би нещирий, якби почав твердити, що я змінив свій погляд. До речі, ви можете продовжувати свої докази, пане хорунжий. В приватних дискусіях можете громити мене, скільки хочете. Ніколи не візьму цього за зле. Очевидно, справи виглядатимуть інакше, коли нам прийдеться разом обговорювати плян якоїсь акції. Тоді мої докази, всі без винятку, вірні. Все ж і тоді вам лишатється трошки свободи висловлюватись критично у вигляді порад за дозволом. Проте, не обіцяю, що вони будуть прийняті до уваги.

Якраз доходили до Надиної квартири, і вона сказала:

— Добре з вами говорити, але я мушу відчиняти свою лікарню. Мушу сказати, що пан хорунжий не абияк володіє словом, але я не певна, чи він сам вірить у те, що каже.

— Сумніваєтесь? — посміхнувся хорунжий.

— Трошки... Я вас бачила вчора цілком інакшим. Вчора я винесла враження, що ви дуже зухвалий...

— Дуже мені приємно це чути. Я навмисне хотів бути зухвалим, щоб зробити враження, бо знав наперед, що пан сотник любить зухвалих людей... — викрутився хорунжий.

— Мушу сказати, що ваш намір провалився, — заявила Надя. — Падіння з коня все зіпсувало...

Чиговський випростався. Рум'янець залив його обличчя, і він насправді виглядав розгубленим. Та голосний сміх Сіроштана спровокував його на усмішку, а далі він і сам вдоволено сміявся з цієї пригадки.

— Що ж, — сказав хорунжий, — треба й з самого себе сміятися...

Вони вже майже мали залишити Надю саму, коли Сіроштан ще раз повернувся до неї й сказав:

— Ми з паном хорунжим маємо навідатись до поронів, що нам забере трохи часу. Ти, Надю, можеш зайти до мене увечорі. Думаю, що пан хорунжий також не відмовить. Розкладемо преферанс та й матимемо досить часу для дискусій. Яка твоя відповідь, Надю?

— Є це наказ?

— Прохання...

— Нічого так не люблю, як випадок, коли сотник Сіроштан не наказує, а просить. Я прийду.

Як її струнка постать заховалася за хврткою, Чиговський досить фамільярним способом моргнув до Сіроштана і, щоб той не перебільшив значення цього жесту, сказав:

— Я не був би здивований, якби раптом дістав від вас запрошення на вояцьке весілля.

— Ви уявляєте речі, пане хорунжий, бо чогось подібного я ніколи не мав на думці. Надя — прекрасна дівчина, але я ніколи не дозволив би ввійти в її життя і принести з собою сірість та нудоту. Шкода розчаровувати таку дівчину...

Він ще хотів сказати, що тип чоловіка, про який мріяла Надя, був йому ненависний, що він ніколи не схотів би експерименту перевтілення, що він знає свої вади, що кожен чоловік їх має, що... Але вирішив, що це речі інтимного характеру і, нато-мість, почав говорити про порони.

Надя прибула в сотню Сіроштана майже по-при-годницькому. Зустрілася вона з ним півтора року назад в одному з військових шпиталів в Австрії.

Сотник Сіроштан, успішно закінчуючи одне з своїх завдань, під час налету спадних літаків дістав кулю в ногу і змушений був іти до шпиталю.

Надя, що під час своєї шпитальної практики зустрічала тисячі вояків всяких національностей, з першої ж зустрічі з Сіроштаном відчула до нього нестримний потяг, що врешті вилився в окреслене бажання бути разом з ним. З першої ж зустрічі вона зрозуміла, що Сіроштан з'явився в її житті якимось незвичайним пацієнтом. Не треба було бути психологом, щоб відгадати, що за суворими рисами його обличчя, за лаконічністю його мови, за різкими манерами його поводження крилася та таємна сила, що змушувала жінок мріяти про береги щастя, що до них вічно лине спрагле людське серце. Надя бажала бути разом з ним і бути взаємно бажаною. Сотник Сіроштан став для неї тим чародієм, під по-мах палички якого почало працювати її серце.

Спершу вона пробувала пригасити свої почуття, намагалась контролювати себе, хотіла підкорити

неспокійне серце владі розуму, але ці зусилля виявились марними. Сотник Сіроштан, німецький пацієнт, оповив все її ество електросіткою високої напруги і притягав до себе, як велетенський магнет. Тоді вона зреклася власних зусиль і дала волю своїм бурхливим почуттям. Та незвичайний пацієнт ніби намагався показати, що він справді був незвичайним. Своїми словами, філософією, розумінням шлюбу він змусив її прийти до висновку, що він перехідний тип, без жодного зв'язку з учора і без жодних плянів на завтра. Сіроштан, ніби навмисне, хотів показати себе циніком, людиною, що цінить жінку з вигляду її грудей та ліній будови ніг.

Це розчарувало її на якийсь час, але не збудило в ній почуття огиди чи ненависти до нього. Навпаки, тимчасовий стан розчарування збудив у ній ще більше бажання бачити в нім свого володаря, один погляд якого робив би з неї невидну тінь. Вона сказала собі, що після нього вже не буде нікого іншого, а якщо й буде, то він стане лише механічним додатком днів, у яких інстинкти мали розчавити скомбіновану велич душі і серця, велич, що на цім світі зветься любов'ю.

Опісля Сіроштан раптом змінився. Ніби переродився за одну ніч. Ніби ласкавий купідон завітав до його серця. Він сприйняв її кохання гаряче, як чоловік, що вирвався з кайданів самотности. Він умів кохати, щиро й непідроблено, тільки деколи у його почуттях вона спостерігала якусь стриманість, ніби пригадування ним чогось, що змушувало його холонути раптово й несподівано. Та Надя не переймалась цим. Він тепер був поруч неї, і малі недоречності нічого не значили.

Проте, ця ідилія кохання тривала дуже коротко. Сіроштан покинув шпиталь так несподівано, що во-

на навіть не була присутньою при його від'їзді. Спершу вона хотіла забути його, викреслити дні, проведені з ним, замалювати його особу зустрічами з іншими чоловіками. Та скоро зрозуміла, що це її бажання виглядало смішною грою, втіканням від самої себе. Сотник Сіроштан міцно всівся в її серці і дратував її свідомість спогадами днів, повних поцілунків і обіймів. І вона вирішила знайти його, лише знайти, зовсім не думаючи про його реакцію на її вчинок, зовсім ігноруючи його еventуальне неприйняття її в його вояцькі будні.

Тиняючись по військових канцеляріях та штабах, благаючи і прохаючи, вона таки добилась того, чого хотіла, і одного дня прибула в спеціальну сотню. Вона не сподівалася від Сіроштана жодних привілеїв, бо вгадувала, що вояцька уніформа на ній підганяла її тепер під категорію людей, яким у війську лишається лише право голосу сказати: «Так є». Вона знала, що прийшла сюди, приведена власним серцем, і була готова платити всякими невигодами за вибрики цього ж серця.

Сіроштан зустрів її холодно, навіть вороже. В години служби і поза нею звертався до неї на «ви», зовсім не даючи їй нагоди почати розмову про шпиталь. Згодом він злагіднів і дозволив їй наблизитись до себе на приятельську відстань, та теперішні взаємини не могли витворити того чару, що його Надія знала в шпиталі. День за днем сотник Сіроштан, ніби навмисне, діставав з її серця власною рукою залишки того Сіроштана, що запалював її в шпиталі солодкими вогнями. День, коли він мав стати їй таким чужим, як австрійська земля, наближувався, і вона дивувалася, що поворот речей в цей бік зовсім її не тривожив. Бо найбільш з усього вона боялася повторення тих болів, що їх вона вже раз зазнала,

віддаючись на поталу своєму серцю. Вона знала з власного досвіду, як тяжко пережити ту порожнечу, що її витворює відхід дорогої людини.

То був медичний інститут, і то була Надія вісімнадцята весна, що своїм приходом прикрасила сірину буднів молодой студентки. То була весна, що розквітом своїм кинула їй назустріч молодого білявого Сергія, сина берегів Чорного моря, забавного, веселого хлопця. З першої ж зустрічі своєю вдачею, зухвалістю й гумором він змусив її йти за собою, затуливши всі інші ділянки життя своєю широкою спиною. Ще ніколи перед тим Надія не відчувала в собі такого припливу енергії і щастя, і вона знала, що рушієм того підйому був Сергій. Той білявий Сергій якого вона кохала до безтями, який ніколи не намагався бути смішним, бо і так був смішним у всьому. Під час лекцій вона могла годинами дивитися на його біляве волосся і снити ті дівочі сни, що ніколи не сповняються в житті. Він був такий практичний і винахідливий, що навіть пуста тарабанщина комсомолії сходила їй, як легкий жарт. Без нього весь той нудний припис обмежень, що впали на голову молоді, міг шарпати нервами і змушувати шукати виходу з тієї задухи в примітивній петлі студентського гуртожитку. Надія не знала цієї депресії, і страждання інших були їй далекі або зовсім непомітні. Це був Сергій, голубоокий одесит, що легкістю своєї вдачі перетворював сірину життя в приємну, голубу дійсність. Вона могла без утоми ходити з ним таємними стежками і жадібно впиватись свіжістю ночей, що приходять лише з вісімнадцятою весною...

І раптом в її потік днів вкрався жорстокий злам, що змінив голубі барви фону на нестерпно драгуючий жмут кольорів. Голубоокий Сергій зник за одну

ніч з її очей, і вона могла лише догадатись, в які сторони прослалась йому дорога. Вона божеволіла, вибігала з міста в степ і безнадійно вдивлялась на північ, немов би хотіла вгледіти на далекому небокраї усміхненій образ дорогого Сергія. А скоро опісля ласкава природа відкрила їй таємницю вагітності. Спершу вона хотіла покінчити з собою, бо життя без Сергія видавалось їй не вартим нічого існуванням. Але свідомість того, що частина незабутнього Сергія билася під її власним серцем, додала їй рішучости перебрести крутими дорогами і дати життя дарові її безмежно щасливої вісімнадцятої весни. Замість просторих інститутських катедр, прийняли її брудні крамниці пролетарського міста, а витирання зелених плювків пролетарів на підлогах замінили їй чорні таблиці кабінетів.

Немовля родилось мертвим, і з його похороном згоріли останні нитки, що в'язали її з Сергієм. Вона ще продовжувала тужити за ним і безпомічно брела через гіркі хвилі непривітного життя. Та черстві роки і чорна дійсність навчили її боротись за кращі дні, зробили її мужньою і менш вразливою. Потім прийшла війна і армійське життя для неї. Відступи розквашеними дорогами і безчисленні смерті друзів, знайомих і простих людей, що були приречені вмерти. Опісля пекло Сталінграду, де трупів було більше, ніж каміння із зруйнованих сталінградських кам'яниць. Жахи і страхіття війни призвичаїли її жити лише одним днем і сприймати прийдешній день, як останній в житті. Згодом знову марші знайомими місцями, замерзлі води Дніпра і ліси Житомирщини. За тим полон і чекання смерти. Та як медсестрі їй судилась краща доля, бо німецькі шпиталі також були переповнені раненими, і німці запропонували їй місце за професією.

Там, у шпиталі, в її життя увійшов Сіроштан, людина, така контрастна до Сергія, а разом така ж дорога їй. Мав би це бути вибрик серця чи просто один з тих дисонансів, що деколи вкрадаються в гармонійну композицію? Вона вже не думала над відповіддю на це питання, бо переконалась, що Сіроштан був людиною, яку вона не могла зрозуміти. Його непостійність супроти власного серця наводила її на думку, що він був в якійсь затяжній боротьбі з самим собою. Ця загадковість його особи їла її мозок здогадами і віддавалася луною раз співчуття, а вдруге — неясної антипатії до нього.

Перетираючи медичні приладдя, вона ще раз пригадала обох старшин, а опісля перебрала в думках свої взаємини з Сіроштаном. Непомітно прийшла до висновку, що її пристрасті до нього були тимчасовими. Вона усвідомила, що Сіроштан з'явився на її шляху, як спокуса, від якої неможливо було втекти. Та думкою вона вже втікала геть, бо наостанку їй пригадався Чиговський, молодий і поставний, з вольовим поглядом і чорними бровами. На хвилину вона відклала інструменти і посміхнулася сама до себе.

IV

Хорунжий Чиговський був цілком вдоволений з тієї зустрічі, що йому приготувала спеціальна сотня. Хлопці скоро привикли до його амбітності й при кожній нагоді слухняно демонстрували йому свою підвладність. Сам Сіроштан, що понад все кохав простоту, здавалось, зрозумів характер свого молодшого товариша й намагався не втручатися в особисті смаки хорунжого. Все ж, попри своє вдоволення, Чиговський не міг повірити, що за цей короткий час він зміг бачити всього Сіроштана. Можливо, думав він, що в теперішній млявості сотника винні буденність, монотонність, що тяжкувато висіли над селом. Що справжній Сіроштан був інакшим, він не мав сумніву і якнайскорше хотів знати його всього.

Одного разу під наглядом Чиговського сотня вправлялась у киданні в'язок гранат під макету танка. Хлопці вже мали дещо знань з цього ремесла, і їхній попередній тренаж ішов урозріз з інструкціями Чиговського. Гранати були «сліпі», і їх після кожного кидання діставали з-під макети. Коли дебелий самбірець, повзучи, як змій, опинився в певній дистанції від «танка» і, кинувши в'язку, побачив, як вона впала в трьох метрах від «гусениці», він не стримав своєї люті і замашисто вилаявся.

— Йолопе, сину! — гаркнув Чиговський. — Кидаєш не м'яч, а в'язку, тож мусиш якнайближче дістатись до панцери. Пробуй ще раз.

— Питання, пане хорунжий! — обізвався з гурту обсервуючих вояків середнього росту стрілець з інтелігентним виглядом.

— Говоріть!

— В чім саме полягає секрет знищення ворожого танка? В цілному киданні гранатами чи в звичайному підсовуванні їх під повзи? Аджеж ми не самовбивча сотня, і справжньою ціллю цих вправ мусіло б бути тренування стрільця і танк ліквідувати, і самому лишитись живим. Виходить, що доцільніше вміти кинути в'язку з дальшої віддалі, ніж передчасно бути розчавленим танком...

— Забагато говориш, сину!

— За вашим дозволом, пане хорунжий!

— Отже, відповідаю: ціллю цих вправ є навчити вояка влучно кидати в'язки. Я, властиво, і є тут на те, щоб показати, як це зробити з успіхом. Ви, мабуть, зауважили, що стрілець Магар не докинув гранат двічі на три метри. Я думаю, що в його ж інтересі спершу покрити ці три метри повзма, а тоді кинути в'язку...

— А я думаю, що краще вправляти його м'язи, аби він зміг докинути з дальшої відстані. Якби ж це йому не вдавалось, можна знайти на його місце сильнішого стрільця... — зауважив той самий стрілець.

— Я не питаю вас, що ви думаете!.. Свою думку ви можете повісити на шнурі сушити! — вже нервувався Чиговський. — Це військо, а не жидівський базар, і тут є лише одна думка, з якою вам треба рахуватись, це думка вашого командира...

— Навіть якщо вона зла?

— Стрілець...

— Стрілець Котенко, пане хорунжий! — назвав себе дискутуючий стрілець.

— Стрілець Котенко! Не забувайте, що ви намагаєтесь дискваліфікувати свого старшину. За це ка-

рають, але такій офермі, як ви, я пробачаю... — заглузував хорунжий.

— Нікому дякувати!.. — теж саркастично відпалив Котенко.

Над місцем вправ зависла неприємна тиша, в якій можна було чути тяжкий віддих Чиговського.

— Стрілець Котенко, п'ять кроків вперед кроком... руш!

Вояк вийшов наперед лави і став, як вкопаний. Хорунжий спрямувався до нього, але помітив надходячого збоку Сіроштана і скомандував «струнко». Здав звіт Сіроштану і, немов би мимохіть, додав:

— Стрілець Котенко мав бути покараний за зневагу мене...

Сіроштан здригнувся. Так немов би хтось ковірнув шпилькою в його серці. Порівнявся з Котенком і, сиплючи з очей злістю, виставився на нього, як здичавілий кінь. Здавалось, от-от він згубить контроль над собою й зацідить п'ястуком у рівні стрілецькі уста.

— Ляж! — ревнув Сіроштан.

Котенко каменем впав на землю.

— Встань!

Стрілець миттю підвівся.

— Ляж! Встань! Ляж! Встань! Повзма! Гусаком! Руки вгору!..

Котенко падав, повз, підіймався, плигав по-гусакому, влітав в колючий чагарник, здряпував руки й лице, чіплявся одностроєм за гілля, і він рвався на стьожки. Стрибав у яму з водою, вилазив, знову стрибав, вивалювався в піску й знемагав. Стрільці співчутливо слідкували за цією черговою вояцькою пригодою і на багатьох обличчях виднілась огида. Котенко докладав останніх сил, щоб не відставати

від команд, а вони одна за одною падали з сотникових уст тяжким камінням. Лице Чиговського також покрилося виразом співчуття до бідолашного стрільця.

— Пане сотнику... — був озвався він.

— Пізніше! — кинув люто Сіроштан і знову накинувся на Котенка шулікою. Помалу його голос згубив тембр, і тепер уже було видно, що ці катування невдовзі мали скінчитись.

— Стрелець Котенко, станьте на своє місце... — вже зовсім знеможено сказав він.

Стрелець повернувся до лави і, відсапуючи, піймав Чиговського таким презирливим і зневажливим поглядом, що цей аж зніяковів. В наступну мить Чиговський помітив, що не тільки Котенко, а вся сотня їла його лютими очима, і якби в цей час Сіроштан заохотив хлопців висловом «Візьміть його», без сумніву, він був би злінчований. Цей демонстративний вияв люті до його особи видався йому незрозумілим і невиправданим. Якийсь час він лишався цілковито розгубленим, не знаючи, як вив'язатися з цієї химерної ситуації. Пізніше, під час перекуру, він підійшов до Сіроштана і з докором в голосі сказав:

— Це було справді жорстоко, пане сотнику... Провина Котенка не була такою значною...

Сіроштан знову блиснув очима і, чекаючи кожного слова, відповів:

— Я не караю стрільця за більші чи менші провини. Я караю його за провини. Я не можу дозволити стрільцеві дискваліфікувати його старшину, і в майбутньому, пане хорунжий, перед тим, як повідомляти подібні випадки мені перед фронтом сотні, краще подумайте двічі.

Після відходу Сіроштана Чиговський відійшов від хлопців осторонь і не займав їх до самого вечора. Замислившись, він перебрав думками цей нещасний випадок і змусив себе дивитись на речі не лише з власного погляду, а й з погляду всіх осіб заціплених конфліктом. От стрілець Котенко. Наддніпрянець. Має освіту. Напевно має, бо його мова, хоч і не взірцева, все ж помітно добірніше вкладена в правила синтакси. Чим він образив свого старшину? Ага, висловом: «Нікому дякувати». Зрештою, він хоч і звичайний стрілець, все ж не може бути об'єктом для кличок «оферма», «йолоп», «дурень». Це також ображає стрілецьку гордість. Значить, думав Чиговський, якби я був більш практичний, я мусів би загнuzдати непорозуміння в момент його виникнення. Він ніяк не міг відгадати, що змусило його зголошувати Сіроштану про Котенка. Звичайно, він ніколи не сподівався від сотника вибуху такої люті. Тепер хлопці ненавидітимуть його, насміхатимуться за його спиною, складатимуть анекдоти. Невже йому бракує досвіду? Невже він — гава? Хіба не мав під собою сотні? Що ж сталося?

Ведучи сотню до села, він не переставав блукати думками коло випадку, що так несподівано зарядив атмосферу неприємним для всіх напруженням. Він зовсім не міг уявити, як тепер укладатимуться речі в майбутньому, і не ворожив нічого доброго відносинам Сіроштан—Чиговський та Чиговський—Надя. Все ж з цієї розбурханої гущі його почуттів випирала наверх рішучість зжитися з сотнею.

Одного разу, вернувшись з вправ, Чиговський зайшов до Наді перев'язати зранену руку, бо під час вправ, падаючи, пробив долоню чимось гострим. Надя зустріла його досить тепло, жартувала, і він довше затримався в неї.

— Більш не сварилися з сотником? — запитала вона ненароком.

Чиговський відітхнув і, посміхнувшись, відповів:

— Ви знаєте, Надю, що я не можу з ним сваритись. Якщо ми сваримось, то свариться, властиво, він, а я лише стою мовчки, позбавлений статутом права голосу. Правду кажучи, той злочасний випадок з Котенком забувся. Хлопці, здається, пробачили мені та й я тепер уважніший до них і до себе. Скажіть мені щиро чи вам подобається Сіроштан?

Надине лице стало серйозним, і кілька хвилин минуло в неприємній мовчанці.

— Можливо, моє питання недоречне? — пробував виправдатись Чиговський.

— Ні... — промовила Надя. — Ваше питання на місці. Лише я не знаю, що властиво вас цікавить. Якщо ви хочете знати, чи мені подобається він як людина, то я відповім — так. Чи мені подобається він як мужчина, мушу сказати вдруге — так. Чи я не щира?

— Так, так... — кинув хорунжий. — Продовжуйте...

— Сіроштана треба розуміти, — вела далі Надя. — Він, я б сказала, своєрідний вовк. Проте, це не значить, що він живе лише тваринними інстинктами. Він вовк з великою душею. Він страшний, коли лють опановує його. Тоді він робиться цілком іншою людиною і деколи навіть втрачає самоконтроль. Він дуже добре знає цю ваду, та, що найголовніше, він не хоче бути інакшим. І що ще більш дивно, люди якраз люблять його таким. Візьміть хлопців. Я знаю, що декого з них він навіть бив, проте, всі вони обожнюють його і ніколи б не схотіли когось іншого на його місце. Не дивно? Мені

здається, що вояк понад все шанує справедливість. Він може знести справедливу кару, справедливе недоїдання й недосипання. Проте, він бунтівник, коли ця справедливість баянсується меншою половиною в його бік. Сіроштан якраз знає, як тримати цей делікатний баянс, щоб виправдати в очах стрільця свій кожний вчинок. Я не знаю, як це йому вдається, але Сіроштан може впоїти кожному стрільцеві, що йому, Сіроштану, відомі всі відповіді на всі питання і що йому не те що можна вірити, але треба вірити. Ви знаєте, що сотник має за собою найкращу школу, школу життя. І хоч він цілком безграмотний у делікатних речах, за саме життя з ним краще не дискутуйте, бо не зможете розбити правоти його доказів. Тут він не оперує витягами з клясиків, а прикладає терпку дійсність, і ці його приклади дуже промовисті. Деколи він спльовує нестерпним потоком слів і тоді стає нестерпно драгуючим. Та я ніколи не ображаюсь на нього, бо знаю, що в своєму житті Сіроштан був скривджений більше, як один раз. Догадуюсь, що одна з цих кривд усалось п'явкою в його душу, і коли він починає відчувати холодне смоктання цієї п'явки, тоді злість закипає в казані його свідомости і виливається наверх люттю. Правда, такі моменти рідкі, і я приблизно можу передбачити їхнє наближення. Я особисто вважаю Сіроштана дуже справедливим чоловіком і думаю, що його вади — то наслідки попереднього фізичного й психологічного каліцтва. Кожна людина до якоїсь міри є загадкою. Є нею й Сіроштан. Признатись, дві чи три прикмети його характеру незрозумілі теж і для мене...

Чиговський вдавав, що уважно слухав свою співбесідницю, хоч в дійсності його увага сковзала на багатих грудях сестри. Йому справляло прием-

ність відгадування правдивих ліній її бюсту під сукном військової блузи. Прошло добрих дві хвилини, заки він похопився, що Надя замовкла. Пригадавши, що мовилось про Сіроштана, щоб не зрадити своєї неуважности, він сказав:

— Виходить, сотник Сіроштан досить цікава особа...

Надя присіла на канапі біля нього, подивилася йому в обличчя ледь-ледь насмішкуватим поглядом і зрадила на своєму обличчі симпатичну ямку, що утворилася скривленням кута її уст.

— Як для кого... — сказала вона якось байдуже. — Зрештою, я не думаю, щоб ви аж так цікавились Сіроштаном. Знаєте що, пане хорунжий? Я ненароком зловила вас на жадібному огляданні мене, немов би це не була станиця Червоного Хреста, а звичайний зоопарк...

— Сердитесь?

— Як сказати? Це не є пряма образа, і, щиро кажучи, кожна жінка рада, коли помічає, що привертає на себе увагу. Та ваша аж така демонстративна цікавість не була на місці, спеціально ж, коли я щиро й поважно висловлювалась про третю особу...

— Пробачте мені, Надю...

— Все в порядку, — по-приятельськи сказала Надя. — Тільки в майбутньому не будьте таким анатомістом...

Хорунжий засміявся, а опісля зауважив:

— Якби я продовжував бути тим, чим ви мене щойно назвали, чи не призвело б це до чергового конфлікту?

— Конфлікту? — здивувалась Надя. — На ґрунті чого?

— Заздрости.

— Чиєї?

— Звісно, заздристи сотника Сіроштана, — одним духом випалив Чиговський.

Надя вибухнула щирим сміхом, в якому Чиговський не міг нічого зрозуміти. Проте, він також відітхнув усмішкою і помітив, що це розрядження сміхом зблизило його до Наді на приступнішу відстань.

— Я не можу похвалити вас за уважність, пане хорунжий. Властиво, ви не мали змоги помітити чогось у взаєминах між мною і Сіроштаном. Коли ж ви й чіпляєте сотникове ім'я до мого, то це, звичайно, лише ваші здогади, — якимось розв'язно пояснила Надя.

— Сподіваюсь, що я не помиляюсь у своїх здогадах, — півсерйозним тоном кинув Чиговський. — Якщо ж я помиляюсь, вже сам факт помилки змушує мене дивитись на сотника більш ніж критично...

— Чому?

— Чоловік, що не хоче зацікавитись такою красунею, як ви, мусить бути дуже, дуже буденним.

Чиговський кинув це речення, як комплімент для Наді, а не докір Сіроштану, але Надя не те що не посміхнулась, але глянула на нього якимось здивовано, немов би його слова не мали жодного сенсу. Хорунжий на мить знімаків, опісля трошки підсунувся до сестри і поклав свою долоню на її рівне плече. Надя не запротестувала, як сподівався Чиговський. Йому здавалося, що взагалі ця його сміливість не викликала в ній ніякої реакції.

— Надю... — ледь чутно видавив він із себе. Надю, я не думаю, щоб я був аж такий нетактовний. Я ніколи не сподівався, щоб така дурниця, як мій жарт про буденність сотника, міг вас вразити.

Сестра подивилася на нього поглядом, яким може дивитись лише розуміюча жінка і, відірвавшись від його очей, з крихтою злости сказала:

— Ви зовсім не вразили мене. Мені просто не сподобалось ваше глузування з означенням «красуня». Навіть не сперечайтесь. Я знаю, яка з мене красуня. Це ж ясно, що ви вжили цього слова, щоб купити мою до вас прихильність. Ну, знаєте, пане хорунжий, я ніколи не сподівалася від вас такої втоптані фразеології. І взагалі мені здається, що вам властива прикмета переоцінки своїх якостей. Попереджаю вас для вашого ж добра: якщо ви думаєте прикласти свій попередній досвід з жінками до моєї особи, пам'ятайте, що це не піде. Навіть не зрушиться з місця.

Спершу Чиговський не знав, що сказати. Надині слова збили його з пантелику, і він тепер ніяк не міг знайти того якорного слова, навколо якого можна збудувати речення, думку, розмову. Він почував себе, як школяр, що, відповідаючи таблицю множення, раптом затинається на половині дороги. Як розгубленість минула, десь на самому дні його душі заворушилося черстве я. Напливаючи мутними хвилями на мозок, воно заряджало його свідомість почуттям вищости й більшевартости. Той ліричний стан, що огорнув його на початку розмови з сестрою, спав тепер, як пил з гілля при легенькім подуві вітру. Сестра собі багато дозволяє, подумав він, і напевно думає, що він, Чиговський, звичайний собі хлопчисько, що наслідує любовників з штампованих романів. Гм, він в її очах не є оригінальним! Чи ти ба!

— Чому ви думаєте, що я зацікавлений вами? — глузливо запитав він.

— Ви злитесь даремно, пане хорунжий. Я абсолютно нічого не сказала про ваше зацікавлення мною. Я лише попередила вас. Невже це в ваших очах не абиякий злочин?

Його рука безвільно впала з її плеча на канапу, немов би ствердивши його непогодження з її поясненням.

— Я можу з усім погодитись, панно сестро, — сказав він якимось задуманим голосом, — все ж мені здається, що ви зарано наставляєте себе проти мене. Буду відкритим із намірами: я не домагаюся від вас вашого серця, я хочу лише вашої приязні...

Його лице покрилось серйозністю впереміш з легкими тінями розчарування. Одягаючи плащ, він стежив за виразом Надиного обличчя й радо констатував, що своїми словами змусив її задуматись. Він догадувався, що Надя тепер справді полювала за обривками їхньої розмови, щоб визнати чи не визнати, що він має рацію.

Вже в дверях Чиговський знову наповнив кімнату своїм баритоном:

— Я сподіваюсь, що ми будемо друзями, сестро... Добрими друзями... До побачення...

Надя вслухалась до його кроків на ганку, і як вони розтали геть, поклала свою руку на спинку канапи, на якій ще чула тепло, залишене широкою спиною хорунжого.

Не перериваючи її приємного ланцюга думок, у вікно лагідними очима заглядав вечір.

V

Ріденькі ліси, що несміливо поодинці підступали під саме село, зодягалися в зелену весняну одіж. Крилися ранніми росами трави. Квітневі дні гуділи чаром прибалканської весни. Соняшними ранками бив дзвін церкви і, здавалось, наповнював каплями меду душі мешканців цього невеличкого раю. Війна вирувала стороною, немов би ощаджуючи цей клапоть землі, як екземпляр для майбутніх музеїв, щоб народжені по війні могли любоватись видом незайманої смертю частини нашої планети. Синявою неба весело котилося сонце й своїм вічним усміхом манило людей до праці, до життя, не дозволяло їм зосереджуватись над неприємним гуком канонад, що нісся з югославських гір. Десь там вибухали набобі і вмирили юнаки, посилаючи назустріч сонцю, як символу вічності, свої останні віддихи. Десь там розпачливо іржали коні й топтали ранених. Десь там безжалісною сараною краяла повітря злива куль і падала прокляттям смерть на приречений цвіт людського роду...

Вирувала війна навколо, останніми пострілами захлиналися гармати. Химерна доля вже чітко визначила переможців і переможених, і стара мудрість — «Горе переможеним» — крякала з неба, як погана ворона.

Німці покидали Югославію. Спочатку організованими колонами, дисципліновано і стримано, переправлялися через Муру і від'їжджали назустріч тривожному завтра. Згодом паніка й деморалізація пошматували залізну організованість вчорашніх ли-

царів, і Сіроштан з сотнею мусів давати хоч відносний порядок на поронах. Деколи приходилось аргументувати пістолем, бо «оберменш» ніяк не міг примиритись з тим, що якийсь там «україніш гауптман» смів розпоряджатися його волею. В середині квітня колони відступаючих німців поменшали, а згодом лише коли-не-коли виривалась з гір якась група обеззброєних, голодних і обірваних козаків, що, переправившись через Муру, також спішили кудись туди, де по ночах зігрівалось небо жеврінням пожеж.

Невдовзі опісля до Сіроштана прибув вістун із штабу полку. З одержаних вісток сотник склав тимчасовий плян дій на ближче майбутнє, бо зовсім не сподівався якогось яснішого наказу від командира полку. Прислані папери наче б говорили, що так чи інакше, а все пропало, і найбільше, що може порадити він, штурмбанфюрер, це оте відоме «рятуйтеся, як можете».

Відтоді, як німці перестали виходити на Муру більшими групами, Сіроштан виставляв до поронів всю сотню, щоб запобігти несподіваному приходві югославських партизан. В селі лишалися лише їздові, кухарі, хворі та Надя. Сіроштан з Чиговським проводили ночі разом з хлопцями. Проте, нічого особливого не сталося. Сотня цілком спокійно сприйняла вістку про смерть Гітлера, немов би заздалегідь сподівалась цих новин. Помітне занепокоєння вкралось між вояків, коли невеликі групи німців почали прибувати в село з східньої сторони. Вони розказували майже неймовірні історії про силу росіян, що притискали розпорошені німецькі армії до югославського кордону. Все ближче й ближче по ночах краяли небо гарматні блискавиці. Все ближче підкочувався рокіт розпеченого заліза. За

одну ніч село наповнилось польовою жандармерією й спеціальними частинами, і Сіроштан домовився з ними про чергування стеж на поронах, щоб дати хлопцям трохи спочити.

Стояли задушливі ночі, і Сіроштан вичерпувався від безсоння. Ніяк не міг заснути. В цій напоєній тиші чатувала тривога, і думки про випередження катастрофи бились в його голові, як риба в тісному акваріумі. До того ж п'яні пісні німецьких вояків по інших хатах різали нічну тишу роздирливим відчаєм, і він нервувався. Було пів дванадцятої, коли він засвітив світло й розклав мапу. Машинали дивився на викрутаси ліній, що танцювали перед стомленими очима розтріпаними нитками, і нічого не міг придумати. Дістав з валізи пляшку шнапсу й надпив кілька ковтків. Приемний шум розлився відпругою по тілі, і він лівно оперся на спинку крісла.

В двері хтось дрібненько застукав. За цим до кімнати зайшла господиня, моложава, рум'яна австрійка, що при кожній зустрічі з Сіроштаном їла його поглядом бажання. Вона, як навмисне, була гарно прибрана, і з її рум'яного лиця пахтів жар.

— Герр гауптман, — дуже привітно заговорила вона, — я почула, що ви не спите, і принесла вам трошки мосту...

Вона сказала «бісхен» так мило, так тепло, немов би точно знала, скільки того «трошки» треба для пана сотника.

— Дякую, Берто, — усміхнувся Сіроштан. — Твій небіжчик чоловік, мабуть, був дуже щасливим з тобою, коли ти така запопадлива і знаєш, що кому коли треба...

— О, герр гауптман, зі ляхен... — сказала вона

якось протяжно, немов би екстаза затинала їй віддих.

— На ось, випий шнапсу... — і Сіроштан налив їй келішок.

Берта випила горілку і присіла до столу, час від часу поглядаючи на Сіроштана палаючими очима. Він стежив за нею хвилину, опісля підвівся, підійшов до стіни і вдарив у неї двічі п'ястуком. Не пройшло й хвилини, як Максим зайшов до кімнати.

— Кликали, пане сотнику?

— Так, кликав, — і Сіроштан зміряв його критичним поглядом. — А ти що, спиш в однострої?

— Ні, зовсім не спав...

— Чому?

— Ніч така гарна, просто чарівна. Тихо, як на Кубані. Знаєте, пане сотнику, я весь час думав...

— Завтра розкажеш, що ти думав, очевидно, як буде час. А тепер збігай до Аркадія і скажи, щоб прийшов до мене з акордеоном... Я також, брате, не можу спати.

— Так е! — і за Максимом хряпнули двері.

Сіроштан знову впав у крісло і, поглянувши на Берту, спіймав її жадібні очі. Дивна жінка, подумав він. Зрештою, чи можна винити її за полювання на щастя сьогодні, коли її просте думання зайняте лише проблемою, як найвтішніше випередити завтрашній день з його невідомим змістом? А як же з людською мораллю? Так, мораллю? Війна? До деякої міри війна є виправданням, бо воснні катаклізмами не тільки руйнують матеріяльні надбання, а й духовість звичайної людини.

— Берто, — тихо звернувся до австрійки Сіроштан. Він був роззявив рота, щоб продовжувати речення, але не встиг.

— Я, герр гауптманн, — перебила вона з такою

слухняністю в голосі, немов би була його рабинею.
— Вас мехтен зі?

Її голос тремтів, і вся вона пашіла, як в лихо-манці. Сіроштан повернув через плече свою голову до неї, що стояла позаду крісла, і злегка всміхаючись, кинув несподіване питання:

— Лібен зі міх?

Її очі заблищали, як два скельця проти серпневого сонця. Її великі груди, обтягнуті легенькою матерією, випинались так демонстративно й величаво, що, здавалося, в середині неї сидів демон і цькував її до забуття себе, світу і всього, що видавалося нічим в порівнянні з блаженством віддатися. В наступну мить вона впала грудьми на опертя крісла й сильним обхватом рук притиснула до нього Сіроштана. Її гарячий віддих майже пік сотникове вухо, а з її уст неспокійно-благаюче падали спечені на вогні слова:

— Я... Я... Іх лібе зі... Єцт унд фюр іммер...

Сіроштан зловив кисті її рук на своїх грудях, на секунду стиснув їх і враз владно наказуюче сказав:

— Берто!

Руки австрійки помалу розщепились і пара її тяжких сліз опекли сотникову шию. В сінях затупіли кроки, а потім почувся легкий стукіт у двері. Берта миттю схопила пляшки з столу й заговорила щось скоро по-німецьки.

— Увійдіть!

В кімнату зайшов Чиговський. Добре випрасуваний однострій зраджував, що його щойно зодягнуто.

— Добрий вечір, пане сотнику! — привітався хорунжий.

— Добрий вечір! Сідайте. З якимись новинами?

Хорунжий здвигнув неутрально плечима, мовляв, новини тепер всі однакові.

— Ні, без новин. Не можу спати... Ніч... Прекрасна ніч, пане сотнику.

— Ого, ви не перший приносите мені цю вість сьогодні. Те саме й зі мною. Мабуть, забагато озону в повітрі.

— Стрінув я на вулиці Максима. Сказав, що ви не спите, то я й рішив зайти до вас, — немов би виправдуючись, провадив Чиговський. — Чи не вважаю?

Тут його погляд впав на широкі стегна австрійки і опутився аж до її литок. Його останні слова були справді сказані без ніякого натяку, і він дуже хотів, щоб і сотник сприйняв їх з властивим змістом.

— Навпаки, я дуже радий вашій візиті, — відловів Сіроштан. — Хочете трошки випити? — і він посунув по столі пляшку з чаркою. Чиговський випив і похвалив шнапс. Берта, що тепер ніяково стовбичила біля столу, вибрала момент і, перепросивши обидвох старшин, вийшла за двері. В сінях стрілася з Аркадієм і Максимом, і Сіроштан ще почув, як Максим, відкриваючи двері, бовкнув ніби до себе: «Чорт тебе тут носить».

Аркадій поставив скриню з акордеоном на підлогу і, тримаючи руку під дашком «фельдмютце», сказав:

— Слухняно явився придворний музика Аркадій Карий. Акордеон в повному порядку. Білі клявіші начищені біло, чорні — чорно. Голоси в порядку, міх дме, мої пальці цілі, охота грати е...

— Вистачить, вистачить, — перервав його Сіроштан з усмішкою. — А як твій кріс? Такий же чистий, як акордеон?

— Несправедливо, пане сотнику! Ви ж самі казали, щоб я вважав на гармонію, як сам на себе. Не можу ж я дивитись за двома речами. Або те, або се.

Раз я сказав, що акордеон чистий, значить, кріс...
гм... Мав би я докінчувати речення? А потім, пане
сотнику, ціла сотня вважає на кріси, і всі вміють
стріляти. А грати — лише Аркадій Карий. Зна-
чить...

— Слухай, Аркадію, — жартівливим тоном обір-
вав його мову Сіроштан, — чи ти, якби мав змогу,
переговорив би Троцького, га?

— А що він?

— Міг говорити по п'ять годин без перерви.

— Про що ж він говорив? — і усом не моргнув
Аркадій.

— Звісно, про революцію, кляси, політику...

— До чорта з ним, пане сотнику. Я в таких ре-
чах не кохаюсь. Якби він говорив на цікавіші теми,
то, можливо, потягався б...

— Наприклад?

— Цікавою темою я вважаю «женский воп-
рос»... — і Аркадій хвацько підморгнув, мовляв, на
цю тему є що говорити, а то ламай голову над те-
орією перманентної революції, чи й не розвага!

Він дістав із скрині акордеон, надів паси на пле-
чі і видавив з інструменту бадьорий акорд.

— З чого почати, пане сотнику?

— З моєї любимої... — попросив Сіроштан і,
готуючись слухати, сів вигідніше в кріслі.

— Співати також? — пересвідчився Аркадій.

— Обов'язково.

Аркадій враз посерйознів, і похмурі тіні лягли
на його лице. Віднайшов мінорний акорд, повільно
переграв мелодію й наповнив кімнату гарним, м'я-
ким голосом.

Останні два рядки в кожному куплеті він пере-
співував двічі й свої деклямативні здібності вкладав

в найбільш промовисті слова. Виходило досить лірично й зворушливо.

Він скінчив рвучко, й тиша в кімнаті була промовистіша за оплески. Чиговський теж заслухався, і коли Аркадій скінчив, похвалив його з невідомою щирістю в голосі. Аркадій дивився на мовчазного Сіроштана й чекав наступного замовлення. Він вже знав, що сотник, слухаючи цю пісню, завжди впадав в тяжку задуму й уявою блукав по просторах несходимої тайги.

— Люблю цю пісню... Дуже люблю... — обізвався Сіроштан. — Сумні слова й мелодія, але люблю...

Чиговський сподівався, що він також скаже чому саме ця пісня припала йому до серця, але з сотникових уст не впало жодне роз'яснення. Сіроштан прикурив люльку і, згасивши сірник, сказав:

— Ану, вдар щось народне!

Аркадій струснув чуприною, кілька секунд вибрав вигіднішу позу для стояння і, розставивши ноги, як Маяковський, враз замолотив по клявішах акордеону. Сіроштан відразу ж пізнав хвацьку мелодію «Гоп со смиком» і киванням голови ствердив, мовляв, саме те, чого просилося.

Куплетам Аркадія, здавалось, не було кінця. Він закінчив одну тему, переходив до іншої, і акордеон заливався майстерно знайденими голосами. Сіроштан пихкав люльку й задоволено посміхався. Чиговський після кожного куплету цмокав язиком, немов би хотів тим сказати: «Ти диви». Нарешті Аркадій вичерпався. Його голос почав захрипати, і на вищих тонах не раз стинався. Помалу темп мелодії спав, і Аркадій замовк. Скидаючи з плечей паси гармонії, він відітхнув і сказав просто перед себе:

— Задихався... Це якби хтось грав, а я лише співав, бігме, міг би тягнути більше п'яти годин...

— Спочинь трошки, Аркадію, — підтримав його Сіроштан. — На ось краще випий чарку... Заробив.

Гармоніст безцеремонно налив собі з пляшки і, тримаючи повну чарку в руках, прийняв театраль-но-поважну позу.

— Шановні панове! — вигукнув він з патосом. — Дозвольте підняти тост за славної пам'яті любимого фюрера. Це справді пригнічуюче, коли знаєш, що він більше не живе. Проте, висловлюючись за Пушкіном, дорогий фюрер «лучше выдумать не мог». Піднімаю цей тост за епохальний витвір небіжчика — означення «Ост». Твердо вірю в те (це серйозно, панове!), що мої нащадки спроможуться змити цю ганьбу й історія ще підійме їх до соняшних вершин! П'ю за те, щоб люди моїх розлогих степів таки почепили на груди нащадків фюрера означення «Захід» і плювали на нього так, як я тепер плюю на пам'ять неславною фюрера. Амінь!

Порожня чарка вернулась на стіл.

— Ну, як з мене промовець, пане сотнику? — зухвало запитав Аркадій.

— Не зле, зовсім не зле... Шкода, що ти не можеш говорити про поважні речі без жартівливих відтінків.

— Так це ж не мітинг, пане сотнику...

— Однаково, я ще ніколи не бачив тебе серйозним, — зауважив Сіроштан.

— Це, мабуть, у мене від батька. Я чув, що, стаючи до шлюбу з мамою, він був досить не серйозним...

— Ат, ти знову починаєш дурниці.

— Добрі дурниці, пане сотнику! Народження дитини — серйозна річ.

Чиговський не витримав і засміявся. Щоб не лишатись осторонь компанії, він вкинув своє пояснення:

— Пан сотник не мав на думці народження дитини, лише зачаття її...

— Не грішіть, пане хорунжий, це ж ересь. Всяке зачаття є справою Божої волі, а Господь Бог ще ніколи не зачав якоїсь дурниці, — відмовив скоро Аркадій.

— Вас заламати справді дуже тяжко, — кинув як похвалу Чиговський. — Визнаю вам рацію.

Якось непомітно до кімнати один по одному втиснулось досить стрільців і молодих австрійок, і Сіроштан аж тепер помітив, що попри своє бажання спричинився до вечорниць. Здивованим поглядом він обвів прилиплих до стін хлопців, що благальними очима вдивлялися в нього, й не сказав нічого. «Хай, — подумав він. — Це трапляється раз на рік, а може й раз у житті. Ніч же яка! Можливо, ще прийде час, коли за цю ніч віддав би масток і всі надбання. Все віддав би, щоб тільки завернути її, цю травневу ніч. Але вона не вернеться...»

— Ану, Аркадію, заграй щось хлопцям, хай розімнуться, — сказав у добрім гуморі Сіроштан.

Гармоніст підняв гармонію, і, заки він завішав її на свої плечі, Чиговський звернувся до Сіроштана:

— Можливо, покликали б Надію, пане сотнику? Десь, мабуть, нудиться сама.

— Певно, певно, — згодився Сіроштан. — Максиме! Кулею до Наді й назад з нею! — гукнув він до джури. — Дійсно, мені й на думку не прийшло...

Аркадій врізав польки й підлога затремтіла під ритмом дебелих вояцьких ніг. Чиговський пристукував ногою в темп мелодії й дуже бажав, щоб Надя була тут присутня. Все таки Надя гарна дівчина, думав він, і хоч деколи між ними й доходило до різкого обміну словами, він ніколи не покидав надії наблизитись до неї на таку відстань, з якої його серце могло промовляти до неї мовою Купідона. Він відчував, як його серце співало весняну пісню, кохання, і вгадував, що так само мусіла б почувати і вона.

До кімнати знов увійшла Берта. Оминула юрбу танцюючих і присіла на ліжку поруч Сіроштана. Сотник кивнув до неї головою, мовляв, бачиш, що юність робить? Вона усміхнулась і затримала на ній свій погляд, немов би очікувала запрошення до танцю. Молодь заливалася бадьорим сміхом, і поміж густими голосами хлопців час до часу проривався вереск дівчат. Піднесення виповнювало хату по саму стелю, і, здавалось, в юнацьких головах не лишалось місця для думки про війну. Розбещена молодість перемагала раціоналізовану свідомість і затягала дійсність за вікном заслоною забуття, немов би девізом вечора було знамените: «А там хоч трава не рости».

Аркадій увірвав польку, і спітнілі партнери розійшлися попід стіни.

— Кришка! — гаркнув гармоніст. — Більше не граю ні польки, ні гопака, ні краков'яка... В наш модерний вік на ці танці взагалі треба покласти хрестик.

— Чому? — здивувалися хлопці.

— Ех, ви, колгоспно-фільваркова сирина, — зневажливо продовжував Аркадій. — Десь там люди витинають румбу, самбу, бостон, квік-степ, слоу-

фокс, а ви б сторіччями гатили гопака, немов би дух минаючих віків був вам незрозумілий і чужий...

— Браво! — разом крикнули Чиговський і Сіроштан і зглянулись через несподіваний збіг думок. — Добре мовиш, Аркадію. Ану, заграй їм бостон.

Розгублені хлопці здвигували раменами й не знали, що, властиво, старшини і Аркадій від них хотіли. Згодом дві пари вийшли на підлогу й ледве не професійними кроками розміряли повільний вальс-бостон. Чиговський старанно вдвлявся в обличчя танцюючого стрільця, намагаючись визначити його територіяльне походження, бо другим був бунчужний Грицюк зі Львова. Чиговський таки дуже бажав, щоб обидва були з Галичини. Пізнавши нарешті Скакуна, розчаровано зідхнув, бо цей, як усі знали, був полтавцем. Те ж саме думав і Сіроштан. В цю мить в ньому народилось бажання показати Чиговському, що вони, наддніпрянці, не є такими відсталими, як галичани думають. І хоч він особисто недолюбливав Скакуна за його анархічні вибрики, в цю мить він складав йому найщирішу подяку за його знання бальових танців. Йому аж самому хотілося вийти на середину підлоги й зробити кілька модерних па. Модерних? Він усміхнувся до себе і ледь помітно кивнув головою, висловлюючи свій сумнів. Правда, ще як був моряком, то підхопив в Одесі чарлстон та популярні тоді в моряцьких сальонах ботокуди. Але ж тепер, в 1945, Аркадій мовить про румбу, каріоку, самбу. Ні, чогось подібного він не міг навчитися в забайкальській тайзі. Там модним був лише один танок, танок смерти. Цікаво, думав він, чи Чиговський міг би задемонструвати хоч один вибрик заходу? Сіроштан був певний, що наддніпрянці, виходці з міст та сту-

денти вищих шкіл, попри таврування владою «гнилих смаків заходу», все ж таки ухитрилися діставати хоч скупі відомості про новинки музично-танцювального світу і, може трошки відмінно, інтерпретували їх на підлогах палаців культури, фабричних клубів, та заль інститутів. Він шкодував, що в його сотні наддніпрянці переважали виходцями з села, які крім простого фокстроту та віденського вальса, завезених в село невдовзі перед війною, не могли нічого знати ні про румбу, ні про каріоку.

Присутні зааплъодували виконавцям бостону, і, як гамір стих, до кімнати зайшла Надя. Вона сказала «Добрий вечір» і «Гутен абенд» і підійшла до старшин.

— Весілля? — кинула вона жартома.

— Чис? — виставився на неї усміхнений Чиговський.

— То може іменини?

— Якщо іменини, — встав Аркадій, — то в кожному разі не мої, бо я забув дату свого дня народження...

— Без тебе нічого не звариться, — повернулась до нього Надя. — Може відкриєш мені свій секрет рахування років без жадних відомостей про день народження?

— Це — не проблема для мене, — відпалив Аркадій, — бо я років не рахую. Я їх проживаю, цебто, виповнюю життям... Якщо хочеш, могу дати тобі коротку лекцію з філософії...

— Відносно чого?

— Лекцію на тему «Як ціле життя залишитися двадцятилітньою».

— Дякую, але твої розумування будуть зайвими, бо це знеохотить мене до виконання одного свого плану...

— Ти маєш плян? — і Аркадій зробив професорське обличчя.

— Так, і не хочу з цього робити жодного секрету. Бачиш, я пляную мати п'ятнадцятеро дітей... Хлопці дружньо підтримали сестру сміхом, і як вгамувалися, Сіроштан припросив її присісти, даючи при тім своє вяснення щодо okazji:

— Називай, Надю, цей гармидер, як хочеш, а я називаю це стихійною забавою...

— І то добре. Дуже дякую вам, що запросили й мене. Почувала себе так зле, що вже почала уявляти себе загубленим подорожнім в Сагарі...

— Дякуй хорунжому, — натякнув Сіроштан, — він має добру пам'ять і дбає за всіх...

Надя подивилась на привітного хорунжого і самими очима висловила йому свою вдячність. Дівчата заздрісно поглядали на струнку медсестру, що своєю появою стягнула увагу всіх хлопців. Найбільш нахмуреною була Берта. Вона здавна недолюблювала цю рум'яну «руссіше фройлян», що так безцеремонно відвідувала Сіроштана майже щодня. Австрійка була трохи повеселішала, коли її візити припинилися, і з тих пір Берта потайки мріяла про той момент, коли герр гауптман притиснув би її до себе і випив з її уст той вогонь, що спалював її на попіл від самої лише мрії. Йй зовсім не сподобався прихід сестри, і, немов би з страху за якусь несподіванку, вона підсунулась ближче до сотника.

— Надю, — звернувся до сестри веселий хорунжий. — Перед твоїм приходом Аркадій закинув нам відсталість і тому подібні речі й назвав нас... як то було, Аркадію?

— Безнадійна маса, пане хорунжий, — скоромовкою відстрочив Аркадій.

— Щось в цім сенсі, — промовив Чиговський. — Що, на твою думку, Надю, є більш властивим духові нашого часу, танго чи краков'як?

— Немає чого довго думати, пане хорунжий. Розуміється, що танго... Чому? — здивувалася сестра.

— Можу я просити вас на шматок «Ля Палермо»? — була Чиговського відповідь.

— Певно, — здогадалася Надя й запитуюче глянула на Сіроштана, мовляв, не маєте нічого проти, пане сотнику? Сіроштан вдав, що не зрозумів її погляду й сказала заохочуюче:

— Ну-ну, пане хорунжий, утніть нам несподіванку.

— Значить, «Ля Палермо»? — повеселішав Аркадій. — Радий старатись.

Акордеон вдарив проймаючим танговим ритмом, і Чиговський з Надією зробили перше па, рвучко, з чуттям і грацією. Голоси в кімнаті цілковито стихли. Мелодія «Ля Палермо», здавалось, стукала своєю красою до молодих сердець і змушувала їх хвилюватись. Чиговський робив великі кроки, рвучко ставав на місці, плавно переводив Надю з одної сторони на іншу, граціозно прогинав її гнучкий стан, немов би хотів цілувати, тоді повільно випрямлявся, щоб зробити швидкий, несподіваний крок вперед або назад. Здавалось, що і Надя й Чиговський забули про присутніх в кімнаті, і мелодія стала контактним кабелем їхніх сердець. Здавалось, що кімната була невеличким острівцем щастя, а на ньому лише їх двоє. Хлопці жадібно вдивлялися в Надю, австрійки — в хорунжого. Всі тепер бажали припасти грудьми одне до одного й під звуки танга насолоджуватись привілеями юности.

Сіроштан лише посерйознішав. Ні, він не заздрив Чиговському. Йому лише було болісно, що такі натуральні дурнички, як танго, не зачепили його юности своїм срібним крилом. На мозок напливали знову хвилі злоби за покалічену молодість, і його уста почали нервово смикатись. Та він знайшов досить волі контролювати свої почуття і нічим не зрадив своєї нервовості.

Чиговський зробив останній закрут і кивнув до гармоніста кінчати. Хлопці вдарили в долоні, і під цей зрив оплесків хорунжий поцілував Надину руку.

— Для поцілунків вона має уста, пане хорунжий! — кинув Аркадій, і спонтанний регіт виповнив кімнату.

Вернувшись до столу, хорунжий поглянув на Сіроштана поглядом, що крив у собі лише один запит: «Ну, як»? Сіроштан зрозумів його й зі щирістю в голосі сказав:

— Добре... Дуже добре...

І після короткої мовчанки:

— Але кредит за майстерність танга не йде до самої Галичини — жартівливо завважив він.

— Навпаки, пане хорунжий, — вставив слово Аркадій, — наддніпрянці тут горою.

— Як? Я розумію територіяльний патріотизм, але не бачу, чому саме східня Україна прибирає суперіоритет собі, — не випадаючи з жартівливого тону, відповів Чиговський. — Це було танго, виконане Галичиною й Наддніпрянщиною.

— Цілком вірно, — підтримала його Надя. — Один партнер з Галичини, другий — з Наддніпрянщини...

— А третій не рахується? — прискіпливим голосом науважив Аркадій. — А я хіба не партнер?

Чи, може, ви думаєте, що танго линуло вам з заведеного патефона?

Надя повернулася до усміхненого Сіроштана.

— Скажіть щось, пане сотнику...

Сіроштан здвигнув плечима, немов би хотів сказати: «Є моя думка обов'язковою?» — і відповів:

— Я, розуміється, на боці Аркадія.

— Несправедливо, пане сотнику, — встряв Грицюк. — Вважайте Аркадія неутральним...

— Та я ж не є з Волині, панове, — вдавано обурюючись, заявив Аркадій.

Хлопці цікаво прислухались до цієї товариської суперечки й чмихали в свої рукави. Кожний з них бажав, щоб Аркадій знову забрав голос і стругнув якимось смішним каламбуром. Гармоніст, немов би відгадавши їхнє бажання, поставив свій акордеон на стілець і вийшов на середину кімнати. Відкашлявся в п'ястук і поважно почав:

— Позаяк є тенденція окремих українських хуторів штрикати один другому в вічі своєю більшою культурністю, дозвольте мені знайти компроміс. Отже, танго: вік — понад 35 років. Походження — Аргентина. На заході танцюється малим і старим, вважається вже перестарілим. З огляду на ці дані, присутні тут виходці з усіх наших хуторів мусіли б танцювати його так добре, як Надя й пан хорунжий. Очевидно, танго — совання по підлозі не береться до уваги. Значить, обличіш цей спір, чий хутір є кращий.

Зірвався голосний сміх, немов би кожний стрілець тим хотів задемонструвати свою згоду з його словами. «Добряка той Аркадій», думав Сіроштан. Завжди веселий, завжди з запасом слів, з готовим жартом, немов би походив з землі, мешканці якої взагалі не знали суму.

Втома помалу вкралась до кімнати, і стрільці, один за одним, непомітно виходили на свіже повітря. Чиговський про щось довго дискутував з Надею, і кожного разу, як він зустрічав погляд Сіроштана, ніяковість ціпила його гумор, і він розгублювався. Сіроштан помітив це і деколи навіть хотів сказати своїми очима «Ну, чого ти тушуєшся?» Хорунжий ніяк не міг зрозуміти цього й сприймав ті вирази сотникових очей, як насмішку.

Забута всіма Берта сумувала поруч Сіроштана й нарешті вирішила пригадати йому про свою присутність.

— Герр гауптман, — торкнулась вона його ліктя. — Дас іст цу шпет...

— О, — повернувся до неї сотник. — Махт ніхтс... Чи ти змучена?

Він завжди казав їй «ду», і вона дуже боялась, щоб він не змінив це на «зі». Кожного разу, як «ду» вривалося до її слуху, вона забувала про ту відстань, що тяжіла між ними, і також хотіла перейти до легкості фамільярного звернення. Проте, це її бажання ніяк не могло витиснути з її свідомости почуття меншевартости супроти сотника, і навіть в моменти запалу до нього вона не забувала про «Герр гауптман».

Відвернувшись від Берти, він помітив, що місце, де сиділи Надя й Чиговський, було порожнім. Їх не було в кімнаті. В другому куті на каналі сидів бунчужний Грицюк з вродливою австрійкою й доброю німецькою мовою, півголосом, доводив дівчині про призначення кохання. Сіроштан посміхнувся і мимоволі зустрів очі Грицюка.

— Пробачте, пане сотнику, — немов би виправдуючись, сказав Грицюк. — Це справді схоже на

свинство. Впертися непроханим гостем до вашої квартири й обридати вам до ранку...

— Пусте, Грицюк, — схвально сказав Сіроштан. — Я однаково не хочу спати. А де ж Аркадій, Максим, Скакун, дівчата?

— Втомились. Одні пішли спати, інші — провітритись. Та я теж, як каже Аркадій, буду топати...

Він дійшов з дівчиною до дверей і, перед тим як сказати «добраніч», спитав:

— Якісь привілеї на завтра, пане сотнику?

— Будження, як завжди, о шостій годині, — відповів Сіроштан. Добрий гумор чувся в його тоні. Та Грицюк сприйняв ці слова з їх властивим значенням.

— Добраніч, пане сотнику! — і Грицюк з приятелькою залишили в кімнаті сотника й БERTY самих.

Біля хвіртки гурт вояків, пихкаючи цигарками, лускали від сміху, і за хвилину бунчужний пізнав між ними голос Аркадія, що розказував анекдоти.

— Хлопці, — порівнявся з ними бунчужний, — завтра, властиво, сьогодні, вставання, як завжди. Краще не надуживайте добротою сотника і відмаршуйте до ліжок...

Минаючи Бертин палісадник, бунчужний зустрівся з Максимом й зупинився на хвилину.

— Гей, Максиме, ти ще не спиш?

— Ні... Мушу наперед спитати сотника, чи не бажає собі чого...

— Дивись, Максиме, а то хто такий закоханий на лавці? — і бунчужний напружив зір, вдивляючись в силуети в темряві.

Максим присвітив ліхтарцем в показаному напрямі, і, як сніп світла впав на пару, він зашарівся й згасив ліхтар.

— Перепрощую, пане хорунжий! — скоро кинув він і розійшовся з зніяковілим бунчужним.

«Надя й Чиговський!» — злісно думав Максим, крокуючи на Бертині подвір'я. «Надя й Чиговський!» — вже хотів він вигукнути. «Он яка вона зрадлива змія! Вся сотня вважала її вірною подругою сотника, а вона...» Відолашний хлопець, що льюальність інших до Сіроштана вимірював своєю відданістю, не міг знати, що поміж сотником і Надєю вже давніше витворилась така пропасть, що через неї не можна було збудувати мосту. А Сіроштан взагалі не хотів якогось мосту через цю прірву. Він знав, що його характер ніяк не міг зробити цю квітучу дівчину щасливою. Сіроштану марились бої, затяжні і криваві, ввижались замахи, сліпучі стріли на притемнених рогах вулиць, а серед них він, месник за свою і своїх земляків скалічену молодість. Для нього війна щойно починалась. І в завірюсі цих пригод він не хотів бачити поруч себе жінки з її мріями про сім'ю і власний куток. Він не хотів обтяжувати себе на цьому відповідальному етапі свого життя тягарем родини, бо відповідальність за неї зменшила б його пориви до помсти. Тому він оминув Надю, відкинув її руку, розчарував її кохання до себе. Так краще. Для неї й для нього.

Максим зайшов на подвір'я і зупинився, вражений спокоєм ночі. Потім дійшов до ганку, але чийсь гарячий шепіт, що линув з сіней, завернув його назад, до хвіртки.

В сінях, в чорноті темряви, голос Берти, благальний і обіцяючий, апелював до мовчазного сотника, обличчя якого можна було визначити по во-

гнику люльки. Раптом цей вогник зробив в темряві таємничу дугу, зажеврив десь за спиною Берти і разом з люлькою впав на підлогу. Іскри розсипались мініятурними ліхтарями й на секунду освітили дві постаті, що злилися в одну.

— Герр гауптман... Бітте... Бітте...

Тяжко віддихаючи, Берта відступала назад, знайшла помацки двері до своєї кімнати і, притискаючи другою рукою Сіроштана до себе, потягла його через поріг, мовчазного й податливого. Двері причинилися до рами, й зрадливо цокнула клямка. Тиша сіней зрівноважилась з тишею подвір'я.

На сході починала жевріти ранішня зоря.

VI

Вістка про капітуляцію Німеччини блискавкою облетіла село, і за годину на місці чорно-біло-червоних прапорів «третього райху» замайоріли стяги австрійської республіки. Поруч з радістю мешканців, село зарядилось занепокоєнням, гарячковістю й тривогою за завтрішній день, бо завтра чи післязавтра переможці мали з'явитись на вулицях села. Суворі переможці зі сходу.

Сіроштан спершу розгубився. Він сподівався близької капітуляції, але ніколи не думав, що ця подія застане його сотню так зненацька, без ніякого попередження зі штабу полку. Треба було щось робити негайно, відразу. Спершу він вирішив розпустити хлопців у морі німецьких вояків, щоб кожний окремо міг дбати сам за себе. Та опісля, як перше хвилювання минуло, від відкликав цю думку й аж прикусив губу із злости на себе за таку легковажність щодо долі півтори сотні юнаків. Діставши мапу, він почав шукати того шляху, по якому спеціальна сотня дісталася б до безпечного місця.

Взявши з собою Чиговського та Грицюка, він добився на побачення з німецьким генералом вермахту, що байдуже очікував полону. Старий вояк прийняв українців дуже сердешно й поділився з ними всіма інформаціями, які лише мав. Що найголовніше, він точно зазначив рухи советських військ і їхню приблизну ціль. З його розважань виходило, що марш сотні на Грац був би ризикованим кроком. Другої ж поради він дати не міг, бо, на йо-

го думку, всі інші шляхи кінчалися тупиком. Зі сходу, з закривавленої Мадярщини темною сараною посувалася Червона Армія. На півдні і південному заході кострубатим пасмом лягли гори Югославії. Відкритою лишалася лише північ. Там, на півночі, властиво на північному заході лежав Грац, і в його районі мусіла перебувати дивізія. Сіроштан покищо мав один плян — з'єднатися з дивізією. Він відкинув генералову пересторогу і, вертаючись до своєї квартири, наказав Грицюку негайно ж привести сотню в готовість до маршу. За пляном Сіроштана сотня скорим маршем мала добитись до шляху Грац-Юденбург, а там... Там буде шлях, а на шляху придуть нові рішення.

— Щось підкажете, пане хорунжий? — звернувся сотник до Чиговського.

— Як придумаю щось краще, тоді підкажу, — відповів з усмішкою Чиговський.

— Тоді збираймося, — кинув Сіроштан і повернувся до своєї хвіртки.

В цей час на дахи хат впав з небес літак з німецькими розпізнавальними знаками. Ледве не чіпляючись за димарі, він зробив над селом кілька заворотів і на площі біля церкви скинув вимпел. Сіроштанові хлопці швидко підбрали знахідку, і тоді виявилось, що це був пакет зі штабу полку для Сіроштана. В листі говорилося:

«Штаб.

II-полк. Стеблинський.

До:

Сотн. Сіроштан,
спеціальна сотня,
Фюрстенфільд.

Цим повідомляю Вас, що дивізія знялася з фронту й маршує назустріч американським або

англійським військам. Правдоподібно, ми здамося англійцям. Ми зустріли їхні передові стежі й довідалися, що сильніші англійські з'єднання стоять біля Кляґенфурту та Вілляху. Шкода, що я перебрав полк вже під час маршу, а тому й не міг попередити Вас раніше. Становище: червоні вийшли на Марбург, стоять у Граці і, мабуть, вже вступили в Юденбург. Не пробуйте пробиватись на Кляґенфурт повз Марбург, бо це заздалегідь приречене на неуспіх. Моя рада: перейти Муру й намагатися перерізати горами шматок Югославії, щоб вийти на Трієст, або Удіне. Додаю мапи. Якщо ж у Вас на місці є кращі пляни щодо подолання скрутного становища, ніж цей, раджений мною, робіть усе можливе. Бажаю Вам успіхів і сподіваюся Вас скоро бачити.

II-полк. Стеблинський.»

Сіроштан мовчки прочитав листа й передав його Чиговському. Цей швидко перебіг очима і, віддаючи листа Сіроштану, сказав:

— Так, становище справді катастрофальне...

Кивком голови Сіроштан згодився з цим коментарем і, хвилину подумавши, розклав одержані мапи. Дістав циркуль і почав вимірювати покривлені лінії. Хорунжий заглядав через сотникове плече й уважно слідкував за циркулем. Циркуль однією ніжкою стояв на точці з позначенням Фюрстенфільд, другою сягав провінції Льомбардії на югославсько-італійському кордоні.

— Неможлива річ... видавив із себе Сіроштан і, кинувши циркуль на карту, повернувся до Чиговського. — Неможлива річ! — ще раз підтвердив він. — Але не маємо жодного вибору. Стеблинський має

рацію: ми не зможемо прорватись повз Марбург. Перехід югославською територією я вважаю неможливою річчю також. Але з двох неможливих речей одна видається надійнішою. Я маю на думці марш горами...

— Я догадуюсь, пане сотнику, що ви вже зробили рішення... — сказав Чиговський.

— Так, я сподіваюсь, що з крихіткою щастя ми зможемо добратись до Італії через цей югославський ріжок. Самі знаєте, що це — ризик.

— Він розстібнув всі гудзики на своїй блюзі, немов би душився в безповітряній камері.

— Можете сміло давати свої завваги, пане хорунжий, — сказав він.

— Ніяких... — впала лаконічна відповідь.

Сіроштан оперся головою на долоню руки й подивився у вікно на бурхливу вулицю.

— Час минає... — немов би похопився він і подивився на годинник. — За три години мусимо покинути село, бо росіяни можуть застукати нас тут, як череду телят...

Хвилину мовчав, немов би обтесував думку, що її мав подати Чиговському.

— Не візьміть мені цього за зле, пане хорунжий, — говорив він кудись у вікно, — але я помітив, що кожного разу в присутності Наді й мене ви ніяковісте. Якщо причиною цього є Надя, ви перебільшуєте моє зацікавлення нею. Надя і я — лише звичайні приятелі. Я знаю, що мої слова не на місці, проте, я волю відразу ліквідувати всякі непорозуміння на майбутнє.

— Пане сотнику! — вхопився Чиговський з наміром промовити до Сіроштана, як рівний до рівного, але сотник піднесеною рукою обірвав його голос і, вставши, сказав:

— Поясніте пізніше. Час втікає...

Чиговський почервонів, і вигляд на його обличчі зраджував незручність його почувань. Вже, коли хорунжий взявся за клямку дверей, Сіроштан, наче б почувуючи себе винним, кинув по-приятельському:

— Пробачте мені мое простацтво...

Лишившись сам, він дістав наплечник і якийсь час надумувався, що в нього запакувати. Майже нечутно до кімнати зайшла Берта. Зажуреним поглядом подивилася на Сіроштана і, здавалось, ось-ось мала заплакати. Сіроштан зустрів її теплою усмішкою й не без жалю в голосі сказав:

— Ну, Берто, скажи мені «Ауфвідерзейн» з усмішкою...

Вона сіла в крісло і так мовчазно слідкувала за пакуванням сотника. Тоді підвелася і підійшла до нього. Печаллю своїх очей розлила по сотниковому обличчю задуму, і він поклав свої руки на її плечі.

— Якщо ти хочеш виплакати на мої груди, я розумію тебе. Але краще не роби цього. Краще смійся, — говорив він.

— Герр гауптман, — озвалася Берта, — я не можу сміятися, бо ви відходите. Я прийшла вам сказати те, що вже мусіла сказати давно. Ви відійдете, десь потонете в другому житті, забудете мене, зустрічаючись з іншими жінками. Але я вас не забуду. В цій кімнаті назавжди лишиться ваш усміх, ваша задума, ваші очі, які я любила до безтями, які запалювали мене солодкими мріями... Ось, — вона дістала маленький хрестик і, розстебнувши ковнір його сорочки, завісила свій подарунок на його грудях. — Хай цей хрестик нагадує вам про просту Берту і про травень 1945 року...

Помалу його руки сковзнули далі за її спину, і, сіпнувши її до себе, він відчув округлість її тугих грудей. Гарячий поцілунок змінив вояцьке «Прощавай».

Через три години спеціальна сотня, оточена дівчатами, старшими жінками й хлоп'ятами, вишикувалась на площі біля церкви. Дівчата прийшли востаннє подивитися на юнаків, що присудом долі вкралися в їхні дівочі дні. Літні жінки й хлоп'ята просто очікували на можливість підібрати якусь вояцьку річ. Бунчужний Грицюк перевіряв кожного стрільця зокрема і, знайшовши на ньому щось зайве, наказував позбутись.

Прийшла Надя. Вона мала на собі вояцькі гірські штани й гірські черевики. Невеликий рюкзак влип до її спини. Хлопці співчутливо поглянули на сестру, немов би хотіли сказати: «Шкода твоїх ніжок, сестро, й тебе самої, але немає ради...» Вона зрозуміла цей вияв симпатії до себе й несподівано кинула в фронт перед хлопцями:

— Ну, певно, ви ж «хлопці, як соколи», і хіба я можу з вами рівнятися? Я — жінка, слабе сотворіння... Але для вашої кращої поінформованости мушу сказати, що я своїми ногами сходила такі віддалі, що вам і не снилось...

— Не виправдуйся, Надю, — вигукнув Аркадій. — Ти не підсудна, а ми — не лава присяжних... Але заявляю тобі заздалегідь: хоч яка ти вродлива й спокуслива, проте, сумніваюсь, щоб між цією сірою масою знайшовся лицар, що забажав би тебе нести на випадок вичерпання...

Сотня гримнула сміхом. Сміялася й Надя.

— А ти? — жартувала вона.

— Пробач, Надю, але я одружений з своєю гармонією і ніколи її не зраджу. Скорше нестиму її ніж тебе...

— Я не ображаюсь, — відказала Надя, — лише бажаю собі знайти такого ж відданого чоловіка, як твоя гармонія...

— В такому випадку я ще подумаю, Надю, — знову Аркадій. — Якщо чоловік має вибирати одну з двох речей, на одній з яких він мусить грати, а з другою лише гратися, великого розуму не треба...

Стрілецькі шерехи знову затряслися від сміху.

— Вважай, Аркадію, — відмовила сміючись Надя. — До повної вульгарності твоїх жартів ще лише один крок.

— Еге, та ти більш толерантна, ніж я сподівався, бо я думав, що я вже кинув вульгаризмом...

Надійшов Чиговський. Бунчужний Грицюк підрівняв сотню і, давши «струнко», зголосив стан сотні хорунжому.

Хлопці відіткнули й знову загупорили жартами з чекаючими молодими австрійками. Чиговський підійшов до Наді й порадив їй зняти з спини наплечник. Вона згодилась, і він, помагаючи їй розстібати ремені, сказав:

— Хто зна, можливо, їхня величність, пан сотник, не поспішають. Пощо мордувати себе ще перед початком маршу?

Надя поглянула на нього здивовано і, помітивши на його обличчі вираз злоти, відвернулась спиною.

— Ви зовсім не в гуморі, пане хорунжий, — кинула вона через своє плече. — Мабуть, знову посварились з сотником?

Чиговський поправив кашкета й щільніше підтяг брунатні рукавички.

— Ви помиляєтесь, Надю, якщо думаєте, що я баба, яка вічно шукає шпарки, щоб причепитися до своєї сусідки.

— Я цього не сказала.

— Вистачить мати це на думці...

— На що ви, властиво, натякаєте? — і її обличчя заіскрилося нервозністю. Примруженими очима вона виставилась на хорунжого й ні разу ними не кліпнула. — Я розумію, що деколи людині тяжко впасти в добрий гумор, проте, це не значить, що ви мусите псувати настрої іншим...

— Гм... — глузливо чмихнув Чиговський. — Чи ви теж так агресивно говорите й до Сіроштана?

— Або що?

— Просто, цікавлюсь...

З його очей була іронія, і Надя пригадала, що їй вже довелося раз спостерігати подібне на його обличчі, тоді, як вперше зустрілася з ним біля воріт квартири Сіроштана. «Що з ним?» подумала вона, а вголос сказала:

— Ви просто неможливі. Ййбогу, робите мене дурною. Пару днів назад ви стояли поруч мене ангелом і навіть хотіли цілувати, а сьогодні ніби навмисне хочете зі мною посваритись. Цього я вже не можу зрозуміти...

— І не зрозумієте цього доти, поки не позбудетесь упередження до мене, — сказав хорунжий так, ніби пожалівся.

— Ха-ха-ха, — залилася сміхом Надя. — Пробачте мені, пане хорунжий, але деколи ви поводитесь, як хлоп'я, яке, претендуючи бути дорослим, надуває щоки...

— Справді? То я не дивуюсь фактові, що і ви й Сіроштан завжди говорите до мене так, наче б я

був школярем... Годину назад сотник якраз пробував дати мені лекцію...

— І ви не вподобали його лекції?

— Як ви думаєте?

— То чому ви жалієтесь мені? Чому не висловіте свого невдоволення просто йому?

— Якби я міг! — процідив Чиговський. — А так, сотник завжди горою. Що я міг сказати йому, коли він обірвав мою мову нібито з-за браку часу, і цей його викрут звучав, як наказ?

В його голосі Надя помітила докір і зрозуміла, що в цю хвилину він почував себе орлом з обтягненими крилами.

— Гм... — мгукнула Надя. — Це справді звучить дуже смішно. Сіроштан має час говорити вам дурниці й не хоче вислухати вас з-за браку часу. До речі, хай мені буде вільно спитати, що за сорт лекції це був? — вже привітніше спитала сестра. Чиговський помітив цю привітність і вирішив схопитися за короткий вияв її настрою.

— Приватна справа, Надю. Скажу колись при іншій нагоді. Так як ми тепер знову приятелі, — засміявся він, — то краще перейдімо на іншу тему...

— Наприклад?

— Сподіваюсь, що ваш настрій, як перед весіллям?

— Не точно, — відповіла Надя. — Хвилююсь, як перед весіллям, трошки нервова, як після сварки, й злякана, як перед маршем.

— Це пройде, — потішаюче кинув Чиговський.

В цей час бунчужний Грицюк гукнув хорунжого.

— Сотник Сіроштан надходить!

Чиговський і Надя побачили Сіроштана в одній сорочці з заковченими рукавами. Середнього розміру наплечник стягав його плечі жовтими пасами. Впер-

ше він показався в черевиках і без ґаліфе. Цей незвичний для нього стрій робив його постать менш стрункою, і взагалі він не посідав тепер того шику, яким до цього часу пишалася вся сотня.

— Сотня-а-а... — попередив голосно Чиговський і повернувся до Сіроштана, слідуючи за його ходюю, щоб вчасно дати «струнко». Але Сіроштан підняв руку й сухим голосом кинув:

— Ніяких формальностей, пане хорунжий...

Він минув Надю, немов би зовсім не помічаючи її, й зупинився посередині проти вишикуваної сотні. Подивився на годинник, опісля повільно оглянув сотню зліва направо й назад, немов би рахував кожного стрільця.

— Хлопці! — крикнув він своїм густим голосом. — Вас вже повідомлено про ціль нашого маршу, тож немає потреби повторювати вам ці речі вдруге. Перехід, до якого ми виріядились, буде тяжким іспитом нашого гарту й наших вояцьких якостей. Війна скінчилась. Я не маю ніяких повноважень зобов'язати вас до цього маршу. Отже, хто думає, що з цієї ситуації найкраще вив'яжеться сам, може тепер покинути сотню, і щастя йому, Боже.

Він змовк. Хлопці переглянулись між собою, немов би цікавились побачити того, хто вийде з лави. Ніхто не вийшов.

— Я так і думав, — продовжував Сіроштан. — Один не зробить стільки, як сто п'ятдесят. Я приблизно знаю, як нам випаде спереду. Спереду нас чекає багато невтішних речей. Тому домагатимусь від вас залізної дисципліни й рабського послуху. Я буду дуже суворий, бо лише людина, якій вже приходилось хрестити простори смерті, знає, що на подібному до нашого маршу вільно й не вільно воякові. Такою людиною є я. Хоч це й звучить як само-

вихвалання, я знаю, що кажу. Виданий вам харч мусить лишатися недоторканим аж до мого розпорядження. Перший тиждень діставатимете приділ з запасу, що його ми навантажили на коней. На одному етапі нашого переходу ми будемо змушені залишити коней з-за геологічних труднощів, і хто до того часу спорожнить свою торбу, буде жититися повітрям. Як би тяжко вам не було, не викиньте ні одного набою, бо весь перехід відбуватиметься на ворожій нам території. Від несення зброї звільняється сестра Надія Криленко. Від несення зброї і харчу звільняється стрілець Аркадій Карий. Це — все. Якісь питання?

— Так! — всі пізнали голос Карого.

— Що хочеш? — віднайшов його очима Сіроштан, ледь-ледь стримууючись від усміху, бо знав наперед, що сміятись таки прийдеться.

— А що ж я їстиму, коли залишимо коней?

Сотня заіржала сміхом разом з Сіроштаном, Надею й Чиговським. Коли сміх затих, Сіроштан ще раз глянув на годинник і, немов би поспішаючи, вигукнув:

— Стрілець Комов!

— Так есть! — писклявим голосом обіззався донський козак. З приходом до сотні він завжди казав «Так точно», згодом вправився відповідати «Так есть», а «так е» ніколи й не зміг вимовити.

— Ви будете товавищувати мені, бо я певний, що ви знаєте Югославію, як свою власну станицю.

— Так есть!

Сіроштан підійшов до Наді й Чиговського, що стояли разом позад нього. Непомітно він перебіг по недільній одежі хорунжого, по його начищених чоботях й срібним шнуром обвєденому кашкеті.

— Де ваш наплечник, пане хорунжий? — тихо спитав Сіроштан.

— Джура доглядає...

— Не розумію...

— Просто: наплечник лежить на землі, а він коло наплечника, — вичерпуюче відповів Чиговський й реготав усім своїм нутром, пускаючи очима назверх лише невелику усмішку. Сіроштан зніяковів через свою підозру щодо нехоті хорунжого нести наплечник і, повернувшись до Наді, вичитав на її обличчі докір, так ніби вона хотіла сказати: «Можливо ти ставився до нього серйозніше? Аджеж, він теж старшина?» Якимось винувато він знову повернувся до Чиговського.

— Пробачте мені моє простацтво, — вибачивсь своїм улюбленим реченням. Ще раз подивився на начищені чоботи хорунжого і, відійшовши до бунчужного, наказав йому навантажити на коня резервову пару гірських черевиків. Опісля повернув сотню чолом до гір, вийшов наперед і голосно скамандував:

— Вперед, кроком... руш!

Спеціальна сотня твердим кроком ішла за Муру. На прорив.

VII

Під ніч сотня вийшла на пасмо гір, і Сіроштан розпорядився на пристанок. Змучені стрільці розстібали врізані в тіло паси наплечників і каменями падали на землю. Синя завіса неба поволі темніла й згодом повісила над горами мільйон балканських зірок. Дрібненькими діамантами вони замріяно мерехтіли в просторі і, здавалось, осипали верхи гір таємницями тисячоліть.

Сіроштан, присвічуючи кишеньковим ліхтарем, не зводив очей з свого польового пляншету. Там, на мапі, зеленою плямою лежала Льомбардія, до неї він біг думками. «Вдасться чи не вдасться?» Пригадалась тайга, мокрувата соснина, конспірації до втечі і оце саме питання: «Вдасться чи не вдасться?» Ні, не треба порівнювати теперішній стан з цвинтарем Сибіру, подумав. Там їх була жменя смілівців, немічних, конаючих людей, що плянували втечу без ніякої віри в успіх. Там вони були живими трупами, оточеними вохривськими очима і вічними снігами. Тепер же поруч нього 150 здорових юнаків зі зброєю в руках і з непоборним бажанням жити. То нічого, що навколо них розлилася повинню червона Югославія. То нічого. Спеціальна сотня також має союзників. З нею гори, ночі темні, можливо, навіть крихта щастя, а найголовніше, випробувані автмати.

Разом з хорунжим та Грицюком він обійшов лежачих хлопців. Довідувався про їхній настрій, а коли знаходив не розпаковані ковдри, наказував

стрільцям розіслати їх, щоб не позастуджувались. Обійшов спокійних коней, що схрапували, спочиваючи. Вони вдоволено паслись на гірській траві і, здавалось, також впивались спокоєм. Опісля всі троє підійшли до Наді, що лежала трошки осторонь хлопців.

— Спиш, Надю? — нахилився над нею Сіроштан.

— Ні... Мрію...

— Як почуваш себе?

— Добре... Трошки стомлена, але хто не стомлений на марші?

— Лише генерали... — відповів Чиговський.

— Навіть на марші через гори?

— Навіть на марші через пекло, — знову Чиговський.

— В Червоній Армії я знала одного генерала, звався Макарчук... Був zdeгpaдoваний до ранги лейтенанта за якусь провину і посланий в штраф-батальйон. Він згинув під гусеницями танка в місті Зимовники, тепер, з ласки президії Верховного Совета, місто Макарчуки. Він завжди маршував разом з своїми людьми, пішки...

— Певно, — підхопив Сіроштан. — Хорунжий не висловлюється про генералів взагалі... Є винятки. Я колись у військовій школі студював походи Суворова. Також завжди йшов пішки.

— Ну, якщо на те пішло, то в модерній українській історії також є людина, що ніколи не виділяла себе якимись вигодами... — інформував Чиговський.

Хто це? — поцікавився Сіроштан.

— Генерал Омелянович-Павленко...

— Правда, — підтвердила Надя. — Недавно я читала спогад про Зимовий похід.

— Генерал Омелянович-Павленко? Ніколи не чув, — признався Сіроштан.

— Як? — здивувався Чиговський. — Ви нічого не знаєте про Омеляновича-Павленка?

— Ні... — спокійно відповів Сіроштан. — Я знаю, що це звучить парадоксом, але я говорю правду: ніколи нічого не чув... Справді парадокс: бути старшиною української частини й не знати імені українського генерала. Але не моя вина... — здвигнув він раменами.

Сіроштан приблизно вгадував, що тепер про нього думав Чиговський. Він напевно підозривав його Сіроштана в безідейності, в незнанні історії українського війська і взагалі України.

— Ваша вина, пане сотнику, — з притиском сказав Чиговський. — Тільки ваша...

— Можливо, ви маєте рацію, — згодився м'яко Сіроштан. — Але пам'ятайте, я не мав такої нагоди, як ви, вільно читати книжки про українську революцію. За цей короткий час мого перебування в дивізії я просто не мав фізичної можливості ковтнути таку кількість інформацій, якої ви від мене домагаєтесь...

— Шкода, — сказав Чиговський, але не пояснив до чого саме це слово мало прикладатися. — Скажу одне: ваші ревеляції звучать неймовірними...

Сіроштан присів на траву і дістав тютюн. Набив люльку і підвів свою голову на стоячого Чиговського.

— Я знаю, пане хорунжий, що в ваших очах я виглядаю мізерним українцем. Але перед тим, як вирішити, маєте ви чи не маєте рацію, дозвольте мені промовити до вас, як то кажуть, від серця. Так, я не знаю багато речей. Речей, які кожен українець мусів би знати, як десять заповідей. Ба, я

навіть і заповідей не знаю. Чому? Ось вислухайте мої міркування про характери і вдачі. В формуванні характеру дитини велике місце посідають батьки. Я не пам'ятаю своїх батьків. Я плентався брукками міст і цокотів зубами на перонах станцій. І чи це був Харків, Орел чи Челябінськ, моя прив'язаність до них визначалася розміром роздобутого шматка хліба. Жадної межі поміж Харковом і Курськом я не вбачав, бо її ніхто мені не показав. І коли роки один за одним летять над головою, не лишаючи в свідомості навіть малого зерна окремішності, в світогляді утворюється прогалина, виповнити яку одним махом дуже тяжко. Отаку прогалину мав і я. Проте, до деякої міри, я був щасливіший від інших, бо вчасно заприятелював із стариганом, що беріг баштан вздовж доріг мого дитинства, вздовж однієї з залізниць. Довгими днями в солом'яному курені він розказував мені про Січ Запорізьку та вчив читати з «Кобзаря». Тринадцятирічним хлопцем я вперше довідався, хто я, і відтоді катеринославські хутори перестали бути для мене карликовими виселками, що мелькали одноманітністю повз вікно вагону. Оці хутори і степ, залитий соняшниковою позолотою, своєю оригінальністю промовили до мого серця, і воно болюче зацеміло. Я захвилювався. Я відкривав свою власну батьківщину, від якої зла доля ледве мене не відцурала. А коли я опинився в тайзі, тоді...

Його голос тремтів, і деякі слова застрягали в сухому горлі. Раз-по-раз він ковтав слину і намагався бути спокійним, та раптовий приплив емоцій перемагав почуття самоконтролю, і він ніяк не міг заховати свого хвилювання. Грицюк і Чиговський також присіли на траву і виставленими до Сірошта-

на головами ніби підтвердили, що його сповідь дуже барвіста й захоплююча.

— Бачите, — продовжував Сіроштан, — багато наших людей родяться й виростають на своїй землі, проте ніколи не помічають її чару. Щойно опинившись десь на чужині, починають прирівнювати домашній побут, звичаї, природу до чужих і завжди вважають, що дома було краще. Таке сталося зі мною в тайзі. Часто здавалось, що соняшне павутиння, що летіло з заходу, бренило гудом українських жнив і молотьби. А приємна прохолода вітру, що чесав верхи сосен, пахла сіллю Чорного моря. Знаєте, як я почував себе в такі моменти? Скажу. Перший раз почуття туги за рідним степом минає, не лишаючи якогось помітнішого враження, опісля починає дратувати вашу свідомість, згодом приходять хвилювання, а тоді . . . Тоді поклик рідної землі лягає на мозок гарячим полум'ям, і вже ніщо не може згасити цієї стихійно народженої любови до місць, де ви родились і з яких рушили в життєву подорож. Все ж в цій еволюції, я б сказав, переважають почуття. Чому почуття? Вигнання, нужда, безперспективність, самотність, — оце ті чинники, що виповнюють наші серця перечуленням, що наворачтають нас до матірної землі. Як бачите, багатьом з нас прийшлося доходити до істини самотужки, і на цій дорозі пропало безліч нашої енергії й поривів, а ще більше її змарновано на бездоріжжях, що їх породжував брак національної свідомости. Не знаю, чи ви зрозумієте цей ребус, пане хорунжий. Ви так здивувались, що я не чув про Омеляновича-Павленка, немов би це вже пахло національною зрадою. А я вам скажу більше: половина наддніпрянців в нашій сотні, а може й більше, не тільки за нього, а взагалі за Україну знають стільки, скільки

вчитали про неї в школі з «Истории нашей родины». Їхня національна свідомість притуплена, бо в ній, як я сказав, велика прогалина. Якби цієї прогалини не було, сьогоднішній склад сотні й дивізії був би цілковито інакшим, таким, яким він і мусів би бути, з наддніпрянською перевагою у відношенні один до десяти. На жаль, багато галичан цього не розуміють і схильні припускати, що наддніпрянський елемент опинився в дивізії цілком випадково...

— Чи це ваше твердження не є плодом вашої уяви? — півглузливим тоном спитав Чиговський.

— Іншими словами кажучи, чи не займаюсь я фабрикуванням наклепів? — загострив питання Сіроштан.

— Хоч би навіть і це, — згодився Чиговський.

Сіроштан здивувався сміливості Чиговського й хвилю думав про причину демонстративної зухвалости хорунжого.

— Ні, жадних наклепів я не майструю, — відповів він повільно. — За приклад можу взяти вас, пане хорунжий. Я дуже добре знаю, що ви не довіряєте мені якраз тому, що думаюте, що я прийшов до дивізії не з покликання, а просто зі збігу обставин...

— Ну, це вже забагато! — не втерпів Чиговський і підвівся на ноги. Він сказав це таким тоном, ніби хотів висловити лише своє застереження до сотникових слів, проте, і Надя, й Грицюк, і сам Сіроштан зрозуміли, що він був на грані оскаженіння.

— Слухай, Ігоре, — зрівноваженим голосом вставила Надя, — ти справді деколи перебільщуєш речі і немов би навмисне хочеш вивести з рівноваги пана хорунжого...

Повернулася до Чиговського і тим же тоном:

— Чому ви так приймаєте до серця, пане хорунжий? Я не думаю, щоб сотник приколов вас шпилькою до чогось твердого. Чому ви хвилюєтесь? Хіба не можете довести хибність думок сотника без нервових вибухів?

— Покинь, Надю, — озвався Сіроштан. Він сказав це так безнадійно, немов би все його ество виповнилося гіркотою розчарування. — Пан хорунжий не любить моєї щирости і воліє, щоб я оминав делікатні речі десятою дорогою... Весь час він намагається впоювати мені етику, якої до речі, мені бракує. Ну, й що ж? Я — неетична особа? Хай! Етики мене ніхто не вчив, і, якщо хочете, мені хочеться витирати об неї ноги. Це мій характер, і хорунжий має повне право його не схвалювати. Добраніч!

Він торкнув Грицюка за плече й покликав за собою, лишаючи Надю й Чиговського самих. Мовчазний Чиговський стояв над Надею і в темряві кусав уста. Його думки, тепер остиглі й спокійні, бігли назад, до Сіроштанових слів, щоб знайти виправдання свого вибуху. Він догадувався, що Надя тепер вважатиме його юнаком, який не має ніякої пошани до думок інших, юнаком, що вічно хворіє на манію недовір'я. Ну й хай! Подумаєш! А хіба сотник така вже коректна людина, якій нічого не можна закинути? Всі чомусь думають, що він, Чиговський, самолюб. А Сіроштан? Хіба його певність самого себе під час промови до сотні в Фюрстенфільді не є ознакою самолюбства? Хіба тактовна людина зробила б такий тяжкий закид своєму товаришеві, як це тількищо вчинив Сіроштан? І ще йому й нічого не скажи? То що ж тепер, отак тінню маршувати поруч нього і згоджуватися з усіма дурницями слухняним «Так є»? Ні, Чиговський своєї гордості не ковтне. Так само, як не ковтне Сіроштан своєї. Невже двоє гордих лю-

дей не можуть жити поруч? Невже не можуть? А хіба Грицюк — шмата? А дивись, як ладить з Сіроштаном. І напевно Сіроштан про Грицюка ліпшої думки, ніж про нього, Чиговського. А Надя? Він і Надя — майже друзі. Сіроштан і Грицюк — друзі також. А от Чиговський і Сіроштан друзями бути не можуть, бо завжди поміж ними зудар, завжди напруження. Чим, властиво, вони різняться, Чиговський, з одного боку, і Сіроштан — з другого? Характери? Виховання? Дороги життя? Адже він, Чиговський, так хоче, щоб все, що він говорить, робить, радить, подобалось Сіроштану. І коли він хоче цього, чому саме все виходить навпаки? Адже це так просто, так легко плекати дружні відносини з ним, проте, кожного дня, кожної ночі між них вкрадається ще більше недовір'я та ворожнечі. Шкода, подумав він, мостити наспіх стежки, по яких крокує зрозуміння. Таку стежку за одну ніч не витопчеш. Такі стежки постають самі собою, помалу й непомітно. Він тепер справді шкодував, що ось тут, на гірських верхах, на початку цього важкого маршу, трапилась ця недоречність. Він знав, що завтра Сіроштан привітається до нього так, як і завжди, немов би жодної суперечки між ними й не було. Він буде таким же привітним, як і в Фюрстенфільді, й питатиме за порадами, думками, припущеннями. Власне, оця його манера, в якій Чиговський підозрівав пляновість, найбільше його злостила. Своєю привітністю Сіроштан ніби навмисне випереджав роздумування Чиговського і цим не давав йому нагоди просити вибачення. Так, ніби прагнув до того, щоб показати Чиговському, що перепрошення від людини типу хорунжого для Сіроштана не складає жодної вартости.

— Добраніч, Надю... — вже цілком спокійно сказав він сестрі й намірився відійти геть.

— Вже йдете? — піднялася на ліктях сестра.

— На ваше бажання може залишитись на яких півгодини.

— Прошу...

Чиговський знову присів біля Наді і, припаливши цигарку, подивився на зірки. Пустих пару кілець диму назустріч їх мерехтінню й відітхнув. Йому зовсім не хотілося говорити про інцидент з Сіроштаном, і він дуже бажав, щоб і Надя оминула цю тему.

— Любите таку ніч, пане хорунжий?

Чиговський ще раз оглянув діамантовий простір неба й полегшено сказав:

— Не ніч, а палата, обтягнута м'яким оксамитом і посипана самоцвітами...

— Пригадує вам дещо?

— Так... Дещо...

Надя заклала руку під голову і так горілиць вдивлялася вгору, немов би рахувала зірки. Чиговський помітив відблиск в її зірницях, слідував за ним хвилю й признався:

— У ваших очах, Надю, також зірки... А коли я скажу, що ваші очі, як зорі, то вийде, що зорі в зорях...

— Цебто, подвійний чар, га? — здогадливо зауважила сестра. — Он як! ви спритні, пане хорунжий.

На обличчі Чиговського розлилася усмішка, що поволі спровокувала їх обох до щирого сміху. При сяйві місяця Чиговський міг помітити в очах сестри два бадьорі вогники, що, здавалося, світилися таємницею.

— Не подумайте, що я вимацую ґрунт, — виправдався хорунжий. — Вірте, це було сказано без ніякого натяку...

— Шкода... — коротко кинула сестра.

Чиговський знову чмихнув, проте, жаден куточок Надиного обличчя не смикнувся усмішкою. Хорунжий моментально стих і, не зводячи свого погляду з неї, перепитав:

— Щиро?

Надя підвелась на ліктях, звисила голову назад, торкаючись пишним волоссям шовкової трави, і в цій позі залишилась на цілу хвилину. Він перекинув свою руку через Надині груди і вперся нею об землю. Другою підтримував її за спину і рвучко схилився над її устами дихаючи спрагненою молодістю. Надя не противилась, лише світила вогниками своїх очей і, здавалось, вся перетворилась в податливість. Несподівано вона відвернула свою голову вбік, саме в момент, коли їхні уста мали злитись в одне. Чиговський обережно поклав її на спину, ніби зовсім не переймаючись зміною настрою сестри.

— Сердитесь? — обізвалась Надя.

— Ні... — кинув Чиговський задумливо. — Не серджусь...

Надя знову спрямувала свій погляд до зірок, немов би прохала в них поради, як поведеться дівочому серцю. Але цього разу хорунжий не знайшов в її очах попереднього відблиску.

— Пане хорунжий, — сказала Надя, переводячи свій погляд на Чиговського, — не матимете нічого проти, якщо я почну говорити про вас?

— Говоріть, — заохотив її Чиговський. — Дуже радо вислухаю вас...

— Я постараюся обійтись без суворої критики. Навпаки, я переконана, що мої зауваги вам дуже сподобаються.

— Невже?

— Ось слухайте. Ви гарний хлопець, пане хорунжий. Говорю це вам як жінка. Я знаю, що ви амбітна.

людина, трошки самолюбні і хворієте на юнацьку хворобу першости. Сіроштан вас може не любити за це, і, як командир і ваш зверхник, він має рацію. Зрештою, непорозуміння між вами мене менше всього обходять, бо я вважаю це вашою особистою справою. Що ж до мене, добре... Я не знаю, як багато ви прихильні до мене, але мушу признатись, що ви мені дуже подобаетесь. Як жінці, мені ваша амбітність імponує, ваша запальність, хоч і смішна деколи, родить в мені почуття подиву, а ваше, деколи перебільшене, самолюбство змушує мене повсякчасно нагадувати вам про себе, що лише підтверджує тезу деяких світських розумників про те, що більших егоїстів, як жінки, на цім світі немає. Це — дурниця. Головне, що ви мені подобаетесь за те, за що другі дивляться на вас примруженими очима. Якщо я не є винятком, тоді мусимо примиритися з фактом, що не все, що жінці подобаеться, є добрим. Або це можна сказати так: жіноча інтуїція є цілком відмінною від чоловічої, і кожна жінка, по-моєму, надає речам меншого значення, ніж чоловіки. Отже, ви знаєте тепер, чому ви мені подобаетесь, і думаю, що ви зрозуміли, що це мій особистий смак. Про смаки інших — думайте самі. Справді, комплекс жіночого думання мусить видаватись вам дуже смішним, — закінчила вона з усмішкою.

— Ні трохи... -- заперечив Чиговський одним словом.

— Значить, ви мене розумієте?

— Не зовсім... — признався хорунжий. — Я розумію ваші натяки і дуже гордий, коли хоч трохи цікавлю вас, але водночас я ламаю голову...

— Над чим? — встала Надя.

— Над поцілунком, що був так близько, але чомусь не відбувся. Чому? — і Чиговський вклав в це

слово всю жадобу своєї цікавості, всі відтінки щирого суму, що зненацька вкрався до його серця. Надя сприйняла цей запит з серйозністю розуміючої дівчини і, не перестаючи вдивлятись в мерехтіння зірок, тихо сказала:

— З мене погана акторка і, мабуть, було б краще, якби я не бралась за ролі не властивого мені амплуа . . .

Повернулась до нього і тепло-тепло:

— Я люблю вас, пане . . .

— Краще звертайтеся до мене на ім'я, — не давай скінчити Чиговський.

Надя віднайшла його міцну, пошерхлу на сонці долоню і приклала її до своєї палаючої щоки.

— Я люблю тебе, Ромку . . . — шепотом зірвалось з її уст, а вслід за цим Чиговський прикрив їх своїми, тремтячими від щастя устами . . .

Десь розмірено відбивав кроки вартовий і збивав своїми міцними підшвами камінці зі стежки, що, скочуючись, дрібкували об твердий ґрунт схилу. Плив по небу місяць і, наслідуючи вартового, скидав у прірву всесвіту заблуканих хвостатих метеорів. Балканська ніч вібривала чарами . . .

VIII

По двох тижнях маршу спеціальна сотня щасливо оминула перший значний населений пункт на югославській території, містечко Цельє. Два тижні зайняло сотні дійти до нього, хоч при нормальних умовах цей відтинок дороги можна було б покрити найбільше за п'ять днів.

Сіроштан, схудлий і зарослий, з очима, що налилися кров'ю від втоми та недоспаних ночей, таки не тратив надії добратися до Італії, не поміченим югославськими властями. Це був один шанс із ста, і не використати його з повним успіхом означало втерпіти всі невгоди маршу задарма. Сотня тратила дорогі дні на безконечне кружляння, оминаючи села й одинокі на горах пристроєні господарства. Поток з гір гасили спрагу людей і коней. Взятий з Фюрстенфільду харч малими кількостями горів у стрілецьких шлунках, витворюючи заледве теплоти, що її потрібно було для урухомлення загартованих вояцьких ніг.

Харч! Це слово не вилазило з голови Сіроштана і, танцюючи на борознах стомленого мозку, кидало ним, як ганчір'яним м'ячем. Харч! Страх, що його наганяло це слово, мусів бути якось подоланий, взятий під контроль, бо Сіроштан добре знав, що з вичерпанням харчового запасу обов'язково наступить розгубленість, а за нею — паніка. Паніка! Слово, що окреслює стан, в якому Сіроштан не хотів бути. Харч! Ще чотирнадцять днів, з суворою економією — двадцять днів, вояцькі шлунки матимуть що палити. А

потім? Він зрешетив мапу голкою циркуля, намагаючись знайти оте місце, де почнеться голод. За десять днів він плянував досягти Крані, опісля за п'ять днів минути Любляню. Від Любляни смуга гір продовжувала тягнутись назустріч льомбардській долині ще на яких п'ять днів. Опісля шматок долини, яку сотня мала покрити за три-чотири ночі. Тоді на кордоні місто Горізія, а за ним Італія. Кожного разу, як його циркуль сягав поза місто Горізію, йому здавалось, що його власна нога опиралась на італійську землю, і він радів, на секунду розлучаючись з дійсністю. Він знав, що 150 юнаків довірилися йому, довірили йому підкладати дров до вогню їхнього життя, і він мав вважати, щоб той вогонь не згас. «Пройдемо чи не пройдемо?» — не раз питав він сам себе і завжди лишав питання без відповіді. «Пройдемо чи не пройдемо?» питалися його 150 пар вояцьких очей, і він завзято стверджував головою «Пройдемо!» Відповідальність випалила на його мозку рану, яка не гоїлась і ніла тупим бодем. Тупий біль розганяв по всьому тілі втому, мертвив м'язи рук і ніг, наливав свідомість лінощами, з якими треба було боротись.

На пристанках він переважно знаходив Карого і разом з гуртом хлопців слухав його анекдоти. Сміявся до плачу і, коли помічав, що Аркадій договорювався до нікуди, наказував всім спати і сам спав, як убитий. «Гумор — велика річ», думав він сам собі і деколи, аби чимось зайнятись, витав думками коло випадків, що колись сталися в його житті і були причиною, як тоді казали, «вимотування кишок наживо», цебто сміятися до неприємності. Сіроштан любив Карого. Ну, і хлопчина, не раз дивувався він. Чи покараний, чи огірчений, голодний чи ранений, — все претендує, що він щасливий і нічим не переймається. Розумний хлопець. А серце, — як гора. Друзів — вся.

сотня його друзі. Знає відповіді на всі питання, принаймні завжди щось відповість. Деколи Сіроштан завидував йому, а опісля, передумавши, приходив до висновку, що гумор — не штучна риса. Почуття гумору мусить бути вроджене.

Відкинувши пляншет на край накривала, Сіроштан набив люльку й запалив. Ліг набік і механічно почав оглядати стрільців, що без сорочок, купані заходячим сонцем, виглядали, як розкидані бронзові фігури відкопаного поганського храму. Деякі з них сиділи, підібгавши ноги, як турки, деякі лежали горілиць з розкиданими навznak руками. 150 стомлених тіл, спраглих життя, помістилися на екрані Сіроштанового зору, і він тепер намагався приблизно відгадати хід їхніх думок. Про що вони думають? Про дім? Про дівчат, залишених десь позаду? Про незнане завтра? Про нього? Хто знає? Мозок кожної людини здебільша обтягнутий панцером логіки, і через його стіни викрадається назверх словами лише та частина думок, яку наперед профільтрує логіка. Якщо цей панцер не міцний, якщо він дірявий і зіпсутий, людина не може контролювати себе і переважно стає дразливим, колючим типом. Ось, наприклад, Максим. Прямий нащадок славних запорожців. Про що він думає? Що б він не думав, про нього можна сказати одне: його логіка була найпростішою з простих. Відданість своєму командирові понад усе. Це правило він, очевидно, одідичив від своїх батьків і дідів, що родились і вмирили вірними отаманам своєї станиці. Правда, Максим деколи ухитрявся стругнути якусь дурницю, як наприклад, ігнорування інших старшин в присутності Сіроштана, але це все другорядні речі, які лише заокруглюють вдачу, але ніколи не стають її підставою. Там далі, під кущем, сидить Войпан, огрядний хлопчина з Коломиї. Простий і

льояльний. Завжди читає Біблію і, мабуть, окрім неї, не знає жодної іншої книжки. Цей завжди вкладає свою думку в рамки релігійного вчення і ніколи не дискутує про речі, яких не знає. Несвідома логіка? Ні, тут уже вияв елементарних понять про добро і зло, тут уже людина, хоч і елементарно, керується золотим правилом: «Живи й давай жити іншим.» Добрий хлопець. Біля нього Гарькавий, дрібний ростом і завжди гордий за свій Дрогобич. Для нього Дрогобич — пуп землі, і за це він може пустити опонентові кров з носа. Для нього Львів був містом «батярні», де працюючого «хлопа» дурили, як хотіли, та ще й кепкували з його мозолів. Кожний стрілець знав про цю його слабкість, і коли в розмові доходило до питання: «Звідки ти?», кожний обов'язково відповідав: «Зі Львова.» «А най то шляк трафить», — злісно спльовував він. — «Кругом — сама батярня.» Після цього хлопці хапались за животи й реготали до сліз. Що ж, хоч і має вузькі форми думання, все ж не злий хлопець. Принаймні він вірить у те, що каже. Трохи далі від нього, з цигаркою в устах, витягнувся на траві зухвалий Скакун, з Полтави. Сіроштан уподобав його охайність, його намагання бути у всьому незалежним і його хоробрість. Але не міг терпіти його за надмірне вживання «я» та згірдливе нехтування добрими намірами своїх приятелів. Цей — бунтівник. Такий же хоробрий в бунті, як і в бою. Цей з того сорту, що несвідомо прославили чужу зброю і теж несвідомо зганьбили свою. Якби був час, Сіроштан доклав би всіх зусиль, щоб зробити з нього толерантного хлопця, що він поволі й здійснював з моменту перебрання сотні. Все ж в глибоких закутках своєї душі Скакун лишався анархістом, і Сіроштан тепер довше спинився на його особі. Поодалік від Скакуна лежав Котенко, інтелігентний харків'янин.

Освічений, хоч ніколи не признавався щодо розміру освіти. Гарячий в дискусіях, але чесний супроти себе й товаришів. Правда, деколи своїми запитами й завагами за дозволом він ставив у невідгідне становище й самого Сіроштана, та, властиво, оцей його суперіоритет в знаннях і змущував Сіроштана позажати його, як стрільця і як людину. Наліво від нього лежав Барчук, з Володимира Волинського. Цей кожному пропонував в жінки своїх сестер, «вродливих, як на малюнках». «Скільки ж ти їх маєш?» — на сміхалися хлопці. «А от заїдь колись та подивися», — відповідав він доброзичливо, хоч і розумів у стрілецьких запитах насмішку. Дуже барвисто оповідав про весілля, на які його обов'язково запрошували, бо ніхто в селі не мав кращих коней, як його батько, а який же молодий не мріє проїхатись з церкви на грайливих жеребчиках? Сіроштан уподобав його за безпретенсійність і за його закоханість у хліборобське гніздо. Ще далі лежали поруч Зінченко з Дніпропетровщини, малий, з швидкими рухами, хлопчина, і Коханюк з Тернопільщини, огрядний, як дуб, стрілець, трошки лінивий і зовсім байдужий до клички «оферма». Сіроштан не раз сміявся з їхніх словесних змагань на територіяльні теми, у яких завжди доходило до терпких зворотів і махання п'ястучками. Проте, посварившись, вони ставали поруч і так маршували сопучи, поки не забували стару сварку й не починали нову. «У вас, у вас...» бухтів низьким голосом Коханюк. «Знаємо, як у вас... Помаранчі фабрика делає.» «Раз помаранчі фабрика делає, значить, як ти кажеш, тьохніка большая» — прискіпувався малий Зінченко. «А ти от скажи мені, чому це у вас на попівську свиню казали: «Вони побігли в город, — га?» Коханюк затихав на хвилину, пріючи над шуканням належної відповіді і відповідав щось

таке, від чого малий Зінченко аж лягав на землю від сміху. «А холера ясна, клятий байстрюк!» — злився галичанин і знову замовкав на довгий час, аж поки не забував суперечки. Та проте, діставши приділ цигарок, завжди віддавав їх Зінченку, бо сам не кури́в. Ця дивна дружба смішила цілу сотню, хоч кожний зокрема й розумів, що у відносинах Коханюк-Зінченко було щось підсвідоме, щось таке, на що вони не могли придумати ім'я. Якийсь невидимий магнет тримав їх укупі, і ані сварка, ані махання п'ястуками не могли порушити того невидимого взаємопритягання. «Пат і Паташон» називав їх Карий і не раз додавав оливи до вогню їхньої суперечки. Поодаль від них...

— Ігоре... — впав м'який голос на Сіроштанове спостерігання, і він пізнав голос Наді. Повернувся на другий бік і кивнув головою назустріч сестрі.

— Не перешкоджаю? — виправдувалась Надя.

— Хіба ти не бачиш? Маю нараду з своїм штабом. Як смієш ти приходити в час, коли ми з головою занурені в розроблення операції під назвою «Апендицит»?

Нада засміялась і в тон його жартові відповіла:

— Вже сама назва операції говорить про те, що нарада не дуже важлива, звичайна штабова дурничка, тому дозволю собі самовільно присісти біля вас, пане генерале...

— Одною рангою вище, — жартівливо поправив її Сіроштан.

— Пане генерал-фельдмаршале...

— Це дуже улесливо з вашого боку... гм... гм... Ет, нещастя. Не можу відплатити тобі тим же, бо не можу придумати для тебе відповідної ранги. А, до чорта! Однаково, війна скінчилась. Мусимо тепер

привикати до цивільних кличок. До речі, Надю, ти маєш якийсь титул?

— Так!

— Дозволь знати, бо я не хотів би оминати його, коли ми дістанемось до Істрії.

— Прошу: панна. Це лише один титул, що стоїть перед моїм ім'ям і, знаючи, що одного дня я його втрачу, хочу найбільше ним послуговуватись.

— Це було сказано дуже чітко, — похвалив її Сіроштан. — Чітко й розумно, — підтвердив він. Вибив попіл з люльки й зупинився на Наді серйознішим поглядом.

— Щось хочеш сказати? — спитав.

Надине обличчя струсило з себе рештки усмішки, і тепер Сіроштан помітив на ньому велику зміну. 14 тяжких днів зігнали з нього соковитий рум'янець, а безжалісне сонце спекло його до кольору гавайської шкіри. Надя оглянула спочиваючих хлопців і немов би на їх рахунок спитала:

— Ігоре, чи ти сам віриш в успіх цього переходу? Я знаю, що не мусіла б питати тебе про це, але бачиш, питаю...

Вона спустила очі й зайнялася несвідомим щипанням трави.

— Ти можеш питати мене про все, в чому сумніваєшся. Заковика в тім, чи це pomoже. Ти медичка, Надю, і ти знаєш, що навіть вмираючого пацієнта лікар потішає надією на видужання. Спеціальна сотня ще не є таким пацієнтом, тому й нема потреби її потішати. Що ж до мене самого — я вірю в успіх маршу. І ти віриш також. Бо якби ми не мали віри в цей перехід, ми б зовсім не рушали з Фюрстенфельду.

— Я розумію це, Ігоре. Але знаєш, деколи тривога вкрадається в серце, і тоді шукаєш якогось ліку,

щоб воно не щеміло. А твої слова, як добрий лік. Значить, перейдемо? — Надя поклатала наголос на останнє слово.

— Перейдемо, Надю, — ствердив Сіроштан рішучим голосом і тихіше додав, — хоч і не всі...

Надя здивованими очима виставилась на нього, немов би її слух був врізаний нестерпним посвистом близької кулі.

— Як це не всі? — швидко кинула вона й підвелася на коліна.

— А так, що не всі, — спокійно відповів сотник. — Дехто вичерпається, дехто втече, а декого я заб'ю сам...

Він сказав «декого заб'ю сам» так спокійно й так байдуже, що на мить Надині очі заскляніли, і їхні орбіти помітно побільшали. Коли реакція несподіванки лишила центр її сприймання, вона подумала, що Сіроштан жартує, й усміхнулась.

— Справді, Ігоре, ти говориш так, немов би мав на думці кролів.

— Ні, я маю на думці людей, — сказав Сіроштан і зустрівся з поглядом сестри. — Оцих хлопців, що нетерпеливляться вирватись з цього кола смерті. Коли я сказав «декого заб'ю сам», я знав, про що я говорю...

— Але ж, Ігоре, — нетерпляче перебила його Надя, — як можна бути таким жорстоким? Я нічого не розумію...

— Може, не розумієш, а, може, не хочеш розуміти. Як би там не було, скажу тобі одну істину. Дивись: всі ми страхопуди. Різниця між нами та, що один вміє зловити власний страх за гриву й не випускати його за межі ества. Другий не має такої сили волі й не може зв'язати той страх шнуром нервів. Страх опановує всіма частинами тіла такої особи і,

що найголовніше, сковує мозок у мертвий клубок слизі. З цим наступає відсутність думання, і людина стає здичавілою твариною. Вона не може знайти досить відваги, щоб затонути самотньо. Вона тягне за собою кожного, кого зловить своїми холодними руками. І коли б я мав вибирати поміж одним утеплеником і затопленням цілої сотні, я скорше сам затоплю одного чоловіка, ще заки він схопить за хребет цілу сотню. Розумієш?

— Так, — згодилась Надя, — але однаково, по-моєму, це жорстоко . . .

— Думай, як хочеш, але не думай, що я — м'ясар і знаходжу приємність забити на смерть свого підвладного. Коли я сказав, що декого заб'ю сам, я мав на думці, що зроблю це тоді, якщо того вимагатиме безпека 149 інших.

Надя мовчала. Спершу вона хотіла поставити себе в позицію Сіроштана й дивитися на речі з його погляду. Справді, що б вона зробила з стрільцем, який почав би під'юджувати хлопців проти неї? Обеззброїла б. Зв'язала б. Поставила б біля нього варту. Спробувала б переконати. Хіба він, Сіроштан, не думав наперед про ці прості способи примирення? Коли думав, чому він такий певний, що це не допоможе? З досвіду? Чи, можливо, тут таємниця командирської психології?

— Не знаю, Ігоре, що тобі сказати. Одне знаю, що це ніяк не може вміститись в моїй голові.

— Ні? — усміхнувся Сіроштан.

— Ні . . .

— То краще не думай про це.

— Послухаю твоєї ради і відразу ж перейду на іншу тему. Знаєш, я часто думаю про Італію. Це ж Італія. Соняшна Італія! — піднесено вигукнула вона. — Здається, ти вже був в Італії, Ігоре?

— Був, як плавав у торговельній фльоті. Був у Неаполі, в Барі...

— Зустрічав італійок?

— Приходилося...

— Вродливі? — не вгавала Надя. — І взагалі мені цікаво знати, як виглядають італійки.

— Дуже звичайно...

— Це все?

— Можу сказати більше, якщо хочеш. Проститутське ремесло в Італії старіше, ніж сама римська історія...

Ці слова вразили сестру. Її здалось, що сенс цих слів був навмисне скерований проти неї, так немов би вона була суб'єктом його висновків. Вона відразу хотіла підвестися і лишити його самого, але рішила, що така демонстративність означала б обвинувачення його в чомусь, чого він, можливо, взагалі не мав на думці. Дивлячись на купки нащипаної трави, вона лише сказала з легким докором:

— Мусиш ти давати аж такі пояснення?

— Пробач мені, Надю, — щиро вибачивсь Сіроштан, — я хотів лише інформувати...

Сонце червоним диском скотилося на хребет гір і, готуючись пірнути в потойбічну яму, приглядалося млявими променями до суєти вечора. Сіроштан спостерігав якусь мить червоनावий захід сонця, забувши про Надю й про розмову. Повернувшись до неї, він застав її за старим зайняттям, щипанням трави, й рішив не обзиватись першим. Він догадувався, що тепер Надині думки були далеко від предмету їхньої розмови, все ж не припускав, щоб в цю мить в царстві її думання панував Чиговський. Надя розкидала купки трави й порушила мовчанку.

— Ігоре, — звернулась вона досить тепло, — чому ти не любиш Чиговського?

Сіроштан лише чмихнув носом, немов би тим хотів засвідчити недоречність Надиного питання.

— Вистачить з нього твоєї любови, — відповів він насмішливо.

— Я питаю серйозно, Ігоре...

— Я також не жартую...

Сестра якусь мить дивилася на нього розгублено, ніби не знала, чи вірити йому, чи ні. І не знала, що робити з своїми руками. Раз поправляла волосся, потім обмикувала блюзу, опісля хапалася за травичку.

— Ти не любиш його, Ігоре, — стверджуючим тоном сказала вона.

— Любиш — не любиш... — з нотками досади зауважив сотник. — Що тобі до того? Ти краще дізнавайся про розмір його любови до тебе...

— Невже ти заздриш, Ігоре?

Сіроштан зустрів її питання таким ідіотським виразом свого обличчя, що, здавалось, безглуздішого питання від цього він ніколи не сподівався від сестри. Поволі цей вираз злиняв, і Надя бачила, як його чоло і все лице налилося виразом поваги, так, ніби він, як батько, готувався відчитати своїй доньці лекцію елементарної моралі.

— Надю, — тихо почав він, — ти говориш такі дурниці, що я не знаю, чи мені сміятися, чи співчувати тобі за твою наївність. Я заздрю? Чиговському?? За його невинний флірт з тобою? Ніколи! Я думав, що кому-кому, а тобі було ясно, що я людина, яка ніколи не змішас службових непорозумінь з особистими. Так, я можу недолюблювати Чиговського як свого підвладного, очевидно, не без причин, але я був би останнім негідником, коли б намагався класифікувати твої почуття до нього власним наставленням. А подруге, я перший тримав твою простягнуту руку до мене. Ще раз скажу тобі, чому я її відкинув.

В кількох словах це виглядає так: різниця наших поглядів на життя занадто яскрава, щоб не добачати її. Різниця віку також. А до цього всього, я обридливий тип, важкий тип. Щось їсть мене, щось запало в мою душу холодним каменем, і навіть жіноча краса не може зігріти її. Мені здається, що кусник тайги поріс на вигинах мого серця і своїм корінням порушує нормальну кровотечу. Знаєш, як це є? Ні, ти не знаєш, бо якби знала, не ставила б мені таких дитвацьких питань. Для мене ти не тільки медична сестра. Для мене, ти — рідна сестра, і мені так само багато залежить на твоєму щасті, як і тобі самій. І якщо тобі до серця припав Чиговський, не ховайся від мене, я його не з'їм. Хлопець він не злий, правда, трохи запальний і нетолерантний, але дві-три гарячі проби на наших плечі, і він зрозуміє те, чого покищо не розуміє...

Надя підвелася на ноги і згори дивилася на лежачого Сіроштана. Ні, він не жорстокий. Він хворий. Хворий на кривду. Він надто інтелігентний, щоб втерти ту кривду з свідомості одною-двома пригодами. Він занадто впертий, щоб ту кривду забути. Він не перестане думати про неї, аж поки почуття задоволення не розіллється припливом життя по його стомлених м'язах. Він шукатиме все своє життя, і жінка поруч нього лише буде заважати йому. Вона розуміла його. І їй хотілося, щоб Чиговський розумів його також.

— Дякую тобі за щирість, Ігоре. Добраніч...

Її м'які, повільні кроки зашелестіли травною й розтали в цвірінчанні вечора. Сіроштан знову набив люльку і, закривши очі, відтворив в пам'яті мапу переходу. «Дійдемо чи не дійдемо?» Стомлений мозок ковзався по неясності відповіді і втікав від тяжких проблем. Мозок жадав відпруги, потребував спо-

чинку. Він підвівся і хвилину вслухався в тихі голоси стрільців, що готувалися до сну. Звідкись летів стриманий сміх, а поміж уривками сміху проривалось буботіння Карого.

Прохолода вечора приємно лоскотала оголені груди, коли Сіроштан поволі ступав до гурту хлопців. Він навіть ставав кілька разів і жадібно дихав свіжістю гір. Аркадій перший помітив Сіроштана і, перервавши жарт, сказав просто до нього:

— Пане сотнику, мій сеанс майже на закінченні, і, якщо хочете, можете зайцем примоститися десь на гальорці... Можу я продовжувати?

— Певно, — весело підтакував Сіроштан, — не буду ж я дивитись на порожню сцену...

— ... Ну і от, — продовжував Карий, — приїхали ці новобранці в Середню Азію. Звісно, муштрують їх, вчать салютувати та іншого стерва, що ним повна Красна Армія. А, як знаєте, води в Середній Азії обмаль, її переважно довозять з далеких дистанцій. Ну, і припало одному новобранцеві возити верблюдом воду на кухню. Запріг він тварину в повозку з бочкою і гайда до «места назначенія». Набрал води і поволі вертається назад. Доїжджає до казарм, коли, де не візьмись, пре назустріч ляйтенант. Розгубився новак. Як же тут, думає собі, йому засалютувати, сидячи на бочці і поганяючи верблюда? А ляйтенант ось-ось зрівняється з повозкою. Тпру-у-у, зупиняє рекрут верблюда й плигає з бочки на пісок. Виходить наперед, повертається до верблюда і: «Верблюд, смірн!!!» Крокує до ляйтенанта й доповідає: «Товаришу ляйтенанте, верблюд воду везе!» Звісно, ляйтенант ледве не пирскне зо сміху, а опісля каже: «Верблюду вольно, а тобі десять суток «губи». І пішов геть. А хлопчина підходить до спокійного верблюда, оглядає його з докором та й отаким до нього виговором:

«Ех ти ж, гаде горбатий, вік провів у Красній Армії і не можеш «смірно» як треба стати. Десять діб «губи» через тебе маю . . .»

Як хлопці втихомирились від сміху, Аркадій провадив далі:

— . . . А іншого разу, командував нашою ротою сибіряк. Бідовий чортяка, був старшим лейтенантом. А що вже смішний, то куди там і самому Ільїнському. Вже було як придумав щонебудь, так і мертві сміялися б. Було це взимку 41 року, в Сталінграді. В обідній час рота вишикувалась перед казармою з котьолками, щоб строевим порядком відправитись до їдальні. Нарешті виходить ст. лейтенант. Нагородив нас вовчим поглядом і як ревне: «Рота-а-а, смірни!!! на пра-а-а . . . Котьолки взяли? Взяли!!! . . . во!!!»

Хтось почастував його цигаркою і запобігливо за-світив сірника. Жадібно затагнувшись димом, Аркадій продовжував:

— . . . А влітку 42 року, саме як німці перли на Сталінград, прийшлося мені бути під Ново-Черкаськом в аеродромній обслузі. Всі літаки відлетіли до нового запільного аеродрому, лишилась з нами лише пара «кукурузників». Летуни возились біля них півдня, але толку ніякого: не заводяться мотори і все. Крутились і ми біля них, раді б допомогти, але ж літак не авто, попихай скільки хочеш, але як з мотором щось не гаразд, ні чорта не вдієш. Сплюнули з пересердя летуни, облили машини бензиною, подіставали з фюзеляжів бутилі «п'ятизіркового» коньяку, запросили нас під крила умираючого «У-2», і давай ми «підкріплятися» під фасон «победа за нами». Добряче випили. А один летун і каже: «Ось скінчиться війна, тоді обов'язково одружуся. Знайду собі «льотчицю» також. І не просту «льотчицю», а зі званням героя Советського Союзу. Завезу її на медовий місяць аж

в Сочі. І в першу ж шлюбну ніч обійму її міцно-міцно, лагідно подивлюсь їй в очі і залюблено скажу: «Ну, Катерино, хоч ти і герой, а я тебе... тее», — ну, одним словом, ясно...

Хлопці гаркнули сміхом, і, як стихли, Сіроштан запротестував:

— А може б ти якось без цього?

— Публіці подобається, що ж ще треба? — пробував викрутитися Аркадій.

— Пробуй обійтись без цього, — відчеканив Сіроштан, і Аркадій зрозумів, що встругнув дурницю.

— Пробачте, пане сотнику, — вибачивсь він. — Чи можу їхати далі?

— Вали, — кинув недбайливо Сіроштан і ліг вигідніше на траву.

— ... А це також трапилось під час війни на формувальному пункті. Рота новобранців зайняла свіжу казарму і захопилась шпортатись у клунках. Очевидно, було призначено «діжурного» й «дневального». «Діжурний» саме десь вийшов і лишив на дверях недосвідченого «дневального» самого, а цей, як ви знаєте, мусів рапортувати кожному старшині, що заходив до казарми. Раптом двері відчиняються й на порозі появляється баба в уніформі, зі старшинськими відзнаками. Днювальний схопився, гаркнув: «Рота встать, смірно» — і до неї: «Товаришу лейтенанте, рота займається «почінкой собственних вещей». А вона: «Я не лейтенант», Тоді він до неї: «Товаришу интенданте...» А вона: «Я не интендант». Він: «Товаришу воентехнік...» А вона: «Я не воентехнік». Він до неї і «товаришу воєнінженере», і «товаришу начпрод», і «товаришу політрук», називав її всякими відомими йому званнями. А вона тільки: «Я не е те, я не це...» Тоді хлопчина повертається до сотні і заявляє: «Рота, вольно. Вона — ніхто...»

Сіроштан не сміявся вголос, проте, усмішка довго не сходила з його обличчя. Насправді він дуже любив анекдоти Карого і так міг слухати його до світанку. «Чортів грамофон», подумав він, а вголос сказав:

— Я дуже вдоволений, що вирішив прийти до тебе, Карий...

— Не дивуюсь, пане сотнику. Така вистава — і вступ безплатний. Хіба не дурничка?

— Я думав, що ти маєш серце і деколи даєш дещо на бідних, — рівно ж скоро відповів Сіроштан.

— Ха! — іронічно випалив Карий. — Через своє дурне серце, що добре, як вдова, я й сам бідний. От і давай на бідних, коли сам голий і босий, і немає за що купити паска...

— Слухай, Аркадію, краще продовжуй свої «кусочки», бо ми позасинаємо від твого беззмістовного мелення, — порадив Сіроштан.

— Єсть продовжувати «кусочки»! — гаркнув весельчак і хвацько вдарив рукою під дашок кашкета. — І так, останнім номером нашої програми піде пародія на пісню Лебедева-Кумача й Дунаєвського «Серце» у виконанні простудженого артиста республіки, орденопросця Аркадія Карого і його незамінного акордеону...

І до Сіроштана:

— Згода, пане сотнику?

— Грай, але потиху, — згодився Сіроштан.

— Чого боятись? — зухвало кинув Карий. — Партизани тепер запивають перемогу, і в гори їх і кулеметами не заженеш...

— Грай потиху, — повторив Сіроштан, і гармоніст без слова дістав свій акордеон. Немов би навмисне, він довго застібав паси на плечах, а тоді, об-

вівши компанію страждаючим поглядом, майже як трагік, сказав:

— Танго, «Серце»...

Переконавшись, що між гурт стрільців впала відповідна атмосфера, він почав:

... Багато є дівчат хороших,
Що на базарі продають.
Беруть вони радянські гроші,
А миколаївські дають,

І так живуть...

Багато є дівчат хороших,
Що хліб і сіль купують так:
П'ятак в тарілочку положать,
А забирають четвертак,

Буває й так...

Карий імітував, і Сіроштан скоро догадався, що він імітував Утьосова. Дуже вдало, подумав він. Так, якби, наприклад, закрив очі, годі було подумати, що це співає Карий, а не Утьосов з радіоприймача.

... Серце, тебе поети прославляють,
Серце, а ти нахабне, як свиня.
Серце, про тебе всі пісні співають,
І тільки з тебе один-одним знущаюсь я...

— Добра імітація, — похвалив його Сіроштан.
— Шкода, що Надя не чула...

— ... і Чиговський! — додав Аркадій.

— Гоп-ля! — зупинив його жартівливо Сіроштан, але сказав це так, що Аркадій ніяк не міг сумніватися щодо значення цього вигуку.

— Пробачте, пане сотнику, бо мій язик деколи має властивість побільшуватись від нагрівання...

— Чому лише деколи? — знову Сіроштан. — Адже закон фізики говорить, що всі тіла обов'язково і завжди побільшуються, якщо нагріваються...

— Мій язик не підлягає жодним законам. Знаєте чому?

— Чому?

— Фізика прагне до осідлання закономірних явищ природи. Я ж — «ошибка природи», а тому жодним фізичним регламентом мене не накриєш.

— І то правда, — сказав хтось із гурту.

Сіроштан піднявся. Хлопці дивилися на нього мовчки і, хоч не бачили в темряві його обличчя, догадувалися, що воно було серйозне, дуже серйозне.

— Спати, — впало над гуртом. — Спати Карий. Спочивай і ніколи не переставай сміятися, бо сміх поживніший, ніж хліб... Добраніч.

Його постать відразу пропала в чорноті ночі, і лише хруст гіллячок під його ногами зраджував напрям його відходу. Хлопці по одному розійшлися і лишили Аркадія самого з його гармонією. Він солодко витягнувся на просланій ковдрі і перед тим, як віддатися в обійми сну, ніжно пригладив акордеон. Пригладив так, наче б признавався у великому коханні.

Десь поодаль мирно схрапували коні...

ІХ

Пекло сонце. Нестерпно. Знущально. Дошкульно. Здіймалося майже до zenіту і щедро осипало жарою балканську землю. Зелене листя дерев, вичерпавши всю енергію опору, подавалося спеці і скручувалося півтрубками. Трав'яні випари, оті випари, що надають весні специфічного запаху, злітали нагрітим етером до неба і лишали над землею безповітряну порожнечу. Сонце жорстоко палило горби, наче б хотіло вщент знівечити красу і велич весни балканського півострова. Наче б не мало жодного співчуття до загубленої в горах жмені людей, що наполегливо маршували в життя. Наче б у цю нестерпну спеку хотіло вкласти зміст старої мудрости: «Горе переможеним».

Спеціальна сотня продовжувала повзти, як гусениця, гірськими стежками, ховаючись від людського ока. Вояцькі лиця почорніли, поросли щетиною, загострилися висунутими щелепами. Стомлені юнаки не тратили надії на прорив і, плетучись рештками сил, кляли безжалісне сонце. Сотня забула говорити. Не було про що, та й даремна розтрата енергії. Навіть балакучий Аркадій притих і тепер лише розпачливо думав про день, коли від вичерпання мусів розстатися з своєю гармонією. З досади розкущував уста до крови, наполегливо шукаючи порятунку своїй співучій подрузі. Але гармонія з кожним днем тяжчала, немилосердно муляла спину, ніби справді бажала викликати в серці хлопця люту ненависть до себе.

Надя вичерпувалась. Ноги ніяк не хотіли згинатися в колінах, і здавалось, що вся кров з тіла злилася загуслим клубком до її гірських черевиків. Деколи вона поглядала на коней, що вірно ступали за шеренгою сотні, і тоді тривога закрадалася до її серця. Тривога за завтра. Завтра чи післязавтра коней залишать на місці чергового пристанку, і тоді їй, як медсестрі, доведеться нести торбу з медикаментами і власний приділ харчів. Ні, вона не сміє відмовитись. Вона обов'язково прийме частку тягару на свої плечі, але чи надовго? Вона почувала себе ніяково, коли химерні думки летіли до стану неприємності. Вона навіть деколи бачила сама себе лежачою на стежці, неприємною від виснаження, безпомічною й зайвою, а над собою похилені голови Сіроштана, Чиговського, Грицюка й стрільців з одним питанням на їхніх обличчях: «Що з нею робити?» О, ні, вони ніколи б не лишили її саму в чужих, насуплених горах. Вони б несли її. Вони, вичерпані й надірвані, не дали б їй згинувати, хоч про себе, можливо, й думали б про неї, як про зайвий тягар. Тьху... Верзеться чорт зна що. Вона навіть випростала плечі й гордо підняла голову. Ні, вона не сміє допустити себе до стану неприємності. Подібні переходи їй знайомі. Вона завжди витримувала, і вона не здасться тепер. Вона хоче жити. А жити — значить іти, іти й іти. Йти за Сіроштаном.

Чиговський ішов позад неї, і коли траплявся рівчак, або пересік стежки, завжди підтримував її за лікоть. Він саме тепер простяг руку до її ліктя, щоб допомогти переступити через впале дерево, але вона шарпнула руку й різко сказала:

— Не треба! Я сама...

— Чому така зміна? — запитав здивований хорунжий.

— Ніякої зміни, Ромку, — відповіла Надя. — Ніякої зміни в наших таких романтичних відносинах, — і вона засміялась. — Я тількищо думала про жіночий комплекс меншевартости, і ці думки так мене наелектризували, так припекли мою гордість, що від цієї хвилини ти сміло можеш мене вважати за хлопця, за повновартісного вояка...

— Повір мені, Надю, — насмішливо відповів хорунжий, — що в цих обставинах для тебе найкорисніше лишатись тим, чим ти є: медсестрою. Що ж до решти твоїх слів, мушу сказати, що ти вже давно виглядаєш, як хлопець, і виконуєш тяжку вояцьку службу...

— О, це звучить, як похвала, — коротко підсумувала Надя.

— Так, це похвала...

— Дякую... — і Надя хвилину думала. — Але чому ти кожного разу намагаєшся мені помагати? Я, наприклад, ні разу не бачила, щоб ти підсаджував якогось стрільця чи давав йому руку на пригорбі, чи взагалі виявляв якусь симпатію до його страждань.

— Я не потребую цього робити, — сказав Чиговський. Замість спитати «Чому?», Надя повернулася до нього обличчям, і вираз обличчя висловлював зміст цього слова. Чиговський зрозумів це і пояснив:

— Я в тому становищі, що й кожний стрілець, а співчувати може лише людина, що з-за якихось обставин почуває себе краще, ніж решта. А подруге, практикування у війську материнської запобігливості суворо заборонене. Мораль у всіх арміях та сама: стрілець мусить бути самовистачальним і, навіть, вмираючи, мусить усміхатись.

— Ага... — протягнула з задоволенням медсестра. — То ти думаєш, що я в гіршій ситуації, ніж ти, і тому заслуговую на співчуття? Значить, в твоєму розумінні я ще не є повновартісним вояком? А ти ж мене тількищо хвалив! Ромку, Ромку, ти непослідовний і заперечуєш сам себе...

— Ах, Боже мій! — вигукнув Чиговський. — Та зрозумій нарешті, що моє співчуття до тебе не диктоване розумом, а серцем.

— Значить, ти жалієш мене як жінку? — не вгавала сестра. — Так от, пане хорунжий, — її голос з веселого змінився в удавано-офіційний, — відтепер під час маршу підпорядковуйте своє серце розумові і трактуйте мене, як вояка. Під час спочинку можете робити невелику перестановку й давати трохи автономії вашому серцю. Звичайно, я б не радила давати йому повної самостійності, бо боюсь, що воно буде брикати дурницями. Та я пам'ятатиму про це й триматиму своє серце на припоні... Ферштеген зі?

— Яволь! — відчеканив Чиговський і зразу ж виявив невдоволення. — Це зовсім мене не тішить...

— Ну це вже мене не обходить... — байдуже кинула Надя і, зустрівшись з поглядом хорунжого, лукаво усміхнулась.

Вони жартували ще деякий час, аж поки Надя не помітила постать Сіроштана, що замаячила збоку стежки. Їй здавалось, що він пильно вдивлявся в обличчя проходячих повз нього вояків, немов би хотів вчитати з їхніх облич якусь таємницю. Коли вони наблизились до нього, вона зрозуміла, що він опитував кожного стрільця про стан ніг. Як Надя й Чиговський порівнялись з ним, він привітно кивнув головою й спитав Надю:

— Якесь натертя на ногах?

— Може ти забув, що я медсестра? — засміялася Надя. — Я не маю ніякого права стерти п'яту чи пальці. Це б осміщувало мене в очах хлопців, і приказка — «швець ходить без чобіт, а кравець без штанів» — найкраще пасувала б до мене...

— Значить, все в порядку? — заключив Сіроштан.

— Так!

— Якщо наступні 250 кілометрів не зломлять твого духу, ти напевно дійдеш до Італії... — кинув Сіроштан жартома.

— Дякую за втішні вісті, — фальшиво обурилась Надя, і вони всі разом засміялись.

— Ну, тоді я подався ловити голову цього змія, — і Сіроштан махнув рукою на розтягнуту поодиноці сотню.

— Стривай, хвилинку, Ігоре! — гукнула Надя. — Мені здається, що ти забув спитати пана хорунжого про його почування. Може ти думаєш, що він зверхлюдина і цей марш не може захитати його організму?

— Цей марш не тільки може знизити його відпорність, а навіть може забити його. Навіть якби він почував себе зле, я б і тоді не поцікавився станом його здоров'я...

— А це ж чому?

— Сказати їй, пане хорунжий? — вперше під час цієї бесіди звернувся Сіроштан просто до Чиговського.

— Так, скажіть їй одну істину за мене...

— Добре, — згодився сотник. — Отже, слухай: пан хорунжий не має права жалітися, бо він командир. І якби він хитався, то мусить казати, що з ним

все гаразд. А раз так, то немає рації взагалі цікавитись його почуваннями. Так же, пане хорунжий?

— Точнісінько...

— Хлопці, хлопці, — з докором промовила Надя, як розумна повчаюча мати, — хто ви? Українці чи прусаки?

— В таких обставинах, як ми тепер знаходимось, пруська дисципліна й витривалість — найкраща поміч українцеві, — відповів Сіроштан.

Вони йшли разом кілька хвилин, і Сіроштан поділився з ними своїми плянами на майбутнє. Тон його мови був бадьорий, і це скріпило Надю ще більшою вірою в кінцевий успіх переходу.

— Побачу вас увечорі, пане хорунжий, — крикнув Сіроштан і прибавив кроку.

— А мене? — обурено спитала Надя, однак не ховаючи жартівливих відтінків питання.

— Не задавай таких питань в присутності пана хорунжого, — сміючись відповів Сіроштан.

— Чому?

— Бо це — фліртування...

— Хіба це зле?

— Залезить... — віддаляючись крикнув Сіроштан.

— То ще мені чоловік, — сказала Надя на адресу сотника. — Скаже «залезить» і втікає геть. От тепер і суши голову, відгадуючи, на чому саме залезить...

— Хочеш, щоб я відповів? — усміхнувся Чиговський.

— Так, скажи щось... — згодилась вона.

— Отже, хоч вся ця розмова й була жартом, проте, зодягнувши на неї шори поважності, можна сказати, що залежить від того, чи тобі вистачає кохання одного чоловіка...

— Цебто, твого кохання, Ромку? — випередила його думку Надя. — Якщо твое кохання вимірювати міццю твоїх обіймів, тоді я змушена буду найняти ще одну жінку мені на допомогу...

Чиговський засміявся і не пробував ховати свого вдоволення з жарту. Потім поклав свою долоню на її плече й сказав:

— Не вимірюй мое кохання обіймами. Вимірюй його величиною мого серця.

— Першорядне пояснення, Ромку, — жартувала Надя. — Відразу ж по переході в Італію я пере-світлю тебе рентгеном, щоб переконатися, чи ти взагалі маєш серце...

— Сумніваєшся в цьому?

— Як сказати? Звичайно, ти маєш серце. Мати серце — це анатомічний обов'язок. Але мати серце в серці, — тут уже без рентгена не обійдешся...

Сонце перекотилося на другу половину неба й шпарило їхні спини пекельною жарою. Так палило, немов би від спини до нього було всього два метри відстані. Стрілець, що маршував спереду них, помітно підбився і, відставши від свого попередника, зрівнявся з Надею й хорунжим. Надя відстебнула від його пояса хлібник і пристебнула його до свого. Відсвіжила мокрою хусткою обличчя стрільця і, спровокувавши його на розмову, непомітно прибавила кроку. Стрілець жваво відповів, сміявся з її жартів й ні на крок не відставав від неї. Вона оглядалася назад і тоді бачила усміхненого Чиговського, вдоволеного з її завзяття. Він дивився на неї якимось зачудованим поглядом, ніби хотів сказати: «В даному випадку ти багато корисніша як жінка, ніж як вояк».

Італія, Італія...

Сіроштан ішов разом з Грицюком, час від часу оглядаючи місцевість в далековид. Помітивши щось непевне, він ставав, а позад нього, як вагони за по-тягом, ставали в дистанції стрільці. Він обов'язково передавав далековид Грицюку й чекав на його пояснення. Порадившись та остаточно вирішивши про значення неясного предмету, вони або рушали просто, або зачинали новий кружляк.

Вони багато говорили. Сіроштан і Грицюк. Сотник дуже поважав цього молодого, розумного львів'янина, основною рисою характеру якого був такт. Скільки Сіроштан його знав, він не пам'ятав такого випадку, щоб бунчужний поступив без такту. Він знав коли промовчати, коли осмілитись з порадою, коли вставити заперечення. Його аргументи завжди були короткі, і взагалі він був надзвичайно лаконічний. Він зрозумів Сіроштанову вдачу з першого дня його приходу до сотні й ще тоді сказав собі: «Він трошки незвичайний, але чесний як людина й здібний як командир». До цього всього йому, як і Сіроштану, була спільна та ж сама прикмета: людина в однострої була для нього лише вояком, що мав слухати наказів. Тому в комплекс його думання ніколи не могла втиснутися думка про розмежування сотні за принципом ближчого земляцтва, як це траплялося в інших сотнях, або взагалі ділити вояцькі шеренги на «надійних» і «безнадійних».

Якось одного разу він розговорився з Сіроштаном на тему вояцької хоробрости. Спершу вони порівнювали німців до росіян, тоді фінів до німців, опісля мадярів до румунів, поки непомітно не перейшли до різниць, що властиві галичанам і наддніпрянцям.

— Скажи мені, Грицюк, — довірливим голосом спитав Сіроштан, — чи ти добавачеш якусь різницю, скажім, між самбірецем і полтавцем?

— Так, — сказав він.

— Яку саме?

— Бачите, тут не одна різниця, пане сотнику...

— Виясною за порядком.

— Я б сказав, що самбірець, — почав Грицюк, — більш стриманий і уважніший. І, як це не парадоксально, дух колективізму йому більш властивий. Дуже слухняний, але без наказу не знає, що робити. Самбірець — великий оптиміст, коли його командир весь час на його очах. Також йому більш імпонує показовість, ніж зміст. Полтавець, на мою думку, мабуть, трошки хоробріший і взагалі першорядний вояк, коли «наша бере». Та хоробрість його відразу линяє, коли він зустрічається з труднощами. Тоді опанувати його тяжче і, що найголовніше, тоді йому властивий прояв анархізму. Проте, мені здається, він більш ініціативний, хоч не завжди його починання добре кінчаються. Погоджуєтесь?

— В принципі... так...

Сіроштан дійсно був вдоволений, маючи Грицюка в сотні за бунчужного, хоч ніколи не висловив цього вдволення словами. З самого Фюрстенфельду вони йшли разом в голові сотні й багато говорили. Розказував переважно Грицюк. Сіроштан любив слухати про його «коханок» дитинства, про гімназійну любов, про добрість батька, що був священником. Він розказував просто, не губився в подробицях, і, слухаючи його, Сіроштанові здавалося, що він читав оповідання Марка Вовчка.

Цього разу вони йшли мовчки. Хіба деколи Грицюк питав Сіроштана за далековидом, оглядав міс-

цевість і, сказавши: «Все в порядку, то мені лише здалося», — повертав бінокль сотнику.

— Слухай, Грицюк, — промовив Сіроштан, не повертаючи голови, — сьогодні накажи забити одного коня. М'ясо роздати кожному стрільцеві, і припильнуй, щоб вони його добре випекли. Невикористане м'ясо закопати. Будемо бити одного коня через день, що заощадить нам харч...

— Так є, пане сотнику, — слухняно кинув Грицюк. — Ще щось?

— Так. Кожний стрілець мусить їсти конину, хоче чи не хоче. Наказ, розумієш? Мусимо ошаджувати сухарі...

Хвилину він ішов мовчки, немов надумувався.

— Здається мені, що деякі коні порядно звільнилися від тягару?

— Можна буде нав'ючити на них зброю слабших стрільців... Критично слабих лише...

— Розумію...

— Будемо ночувати в двох кілометрах звідси. Завтра спочиваємо цілий день. Крань майже перед нами. На випадок інциденту мусимо почувати себе добре спочилими. Накажеш хлопцям не розводити вогнів уночі й бути обережнішими з цигарками...

— Це найлегше, пане сотнику...

— Чому?

— Майже ніхто не має ні тютюну, ні цигарок.

Сіроштан уважно вдивлявся на зелені випуклини гір і думав про наступні дні. Думав про завтра. Завтра чи післязавтра треба буде минути Крань, один з найнебезпечніших пунктів, переходу. Він вже тепер намагався придумати якийсь вихід на випадок гірших несподіванок. Як бути, коли, наприклад, сотня буде зауважена населенням? Що робити? Куди йти? Полон? Ет, верзуться такі дурниці. Пробу-

вати хитрити? Вибрати бій? Якби ж один бій. Сотня може виграти один-два бої, але ж на цьому не скінчиться. За одною битвою прийде друга, а за нею третя, і так аж поки від сотні нічого не лишиться. Як же бути? «Перейдемо чи не перейдемо?»

— Щось думаєте, пане сотнику? — долетів до його вуха м'який запит бунчужного.

Сіроштан рвучко оглянувся, так ніби хтось навмисно підкрався до нього ззаду й вистрілив з кріса біля самого вуха.

— Ні, не думаю... От так, сплю йдучи...

Сонце поволеньки котилося до заходу й фарбувало обрій черволавими фарбами. Сіроштан примруженими очима оглядався до червоного горизонту й думав: «Буде завтра вітер. Шторм».

І справді, звідкись здалека неслися до Югославії скажені розлючені вітри, і черволавий захід віщував про їхній прихід. Червоний обрій також остерігав сотню перед завтрішнім днем, бо завтрішній ранок мав початися дією. Дією за рішення питання: «Перейдемо чи не перейдемо?»

Х

Світало, коли Сіроштану вчулося далеке іржання коня. Він прислухався уважніше, чекав хвилину, але цього разу не почув нічого. Хіба здалося? Легенький туман клаптями сідав на долину і, здавалось, своєю білизою пообрізавав вершки гір половинчатими картоплями. Він підвівся й намірився обійти вартових. Підійшов до самотнього стрільця, обгорнутого в теплу ковдру, з-під якої стриміла цівка автомата. Стрілець привітно усміхнувся до нього і враз зник. Трусився бідолашний від ранішньої прохолоди, і це дрижання помітив сотник.

— Ранюк? — коротко пересвідчився Сіроштан.

— Так, пане сотнику, стрілець Ранюк...

— Змерз?

— Трошки... — і стрілець зникнув ще більше.

— Скоро пригріє сонце, нагрієшся... — підвеселив його Сіроштан. — До речі, ти не чув нічого?

Ранюкові очі побільшали.

— Чи я чув щось? Ні... Ні, — повторив він заклопотано. — Я маю добрий слух, — додав він, немов би хотів запевнити сотника, що між ним і котом не було жодної різниці.

— Не причулося тобі щось таке, як іржання коня?

Ранюк ще раз рішуче ствердив:

— Ні!

Сіроштан постояв біля нього пару хвилин і рушив у дальший обхід. Обійшов решту вартових, і двоє з них підтвердили, що їм також вчулося ір-

жання коня. Він повертався до свого шатра, коли іржання знову долинуло до табору, цього разу голосніше, підхоплене легеньким подувом вітру. І враз кілька його власних коней, немов би радіючи з наближення гостей, заіржали у відповідь.

Сіроштан швидко знайшов бунчужного, розбудив його і коротко сказав:

— Тривога!

Знайшов хорунжого Чиговського, що вже був на ногах і протирав соєю очі.

— Пане хорунжий, — намагався Сіроштан говорити без поспіху, — можливо ця тривога без потреби, але однаково приведіть сотню в стан готовости. Я швидко вернуся...

Він узяв з собою двох стрільців і майже бігом подався через чагарник. Вибравшись з обривків туману, вони стали на схилі гори, і Сіроштан направив свій далековид у долину. По стежці, що звивалася в гори, невеликий югославський відділ посувався назустріч сотні. Сіроштан довго дивився в далековид, намагаючись остаточно визначити приналежність відділу. Думав, що це також могла бути якась загублена козацька або німецька група. Але далековид не зраджував: мішані уніформи, відзнаки, суміш видів озброєння лише стверджували наявність вчорашніх партизан, а сьогоднішніх вояків нової югославської армії.

Вернувшись до сотні, він радився кілька хвилин з Чиговським та Грицюком і дав їм відповідні накази. Сотня, ліквідувавши всі ознаки пристанку, швидко відійшла в ближчі кущі. Тут Сіроштан розбив сотню на три чоти і одну з них повів вздовж стежки назустріч відділові. Одну чоту лишив на місці, а третю відкинув далі назад, щоб на випадок конфлікту загрозити партизанам з трьох місць.

Сіроштан договорився з Чиговським і бунчужним, що відділ мав бути пропущений без зачіпки. Якби ж югослави перші зауважили присутність сотні, вдарити по них найжорстокішим вогнем, щоб примусити їх піддатись.

— Пам'ятайте, — сказав Сіроштан на останку, — ні один югослав не сміє втекти. Якщо вони піддадуться, обходитися з ними найчемніше. Ще раз: ніхто з них не сміє втекти...

Чоти зайняли визначені становища й почали чекати наближення партизан. Югославів було не багато, приблизно з 60 людей. Вони також мали з собою нав'ючених коней, і, обсервуючи їх, Сіроштан ніяк не міг здогадатись про ціль їхнього маршу. Справді, куди вони йдуть? Чому цим захованим глухим шляхом? Можливо, вони вислані зустріти його, Сіроштана? Знову ж, якщо так, чому їх так мало?

Відділ наближався. Розтягнутий по одному, нагадував довгого зеленого червяка, що дерся назустріч гірській гущавині. Сіроштан спокійно пропустив відділ повз свою чоту й про себе починав вірити, що цей погідний ранок не прийдеться псувати задерливим стрілянням. Югослави голосно говорили, деякі мимрили пісні і, здавалось, зовсім не підозрівали близькості захованої сотні, що кожною цівкою своєї зброї скерувала увагу на цих евентуальних ворогів.

І враз сталося замішання. З чагарника, де ховалася чота бунчужного, вирвався кінь, нав'ючений зброєю, і, радісно іржучи, брикастим бігом наблизився до югославів. Вони швидко утворили розстрільну, і, заки впали на землю, голосно вдарили автомати Сіроштанової чоти. А враз за цим гаряча злива куль з двох інших напрямів перехрестилася.

над позицією партизан. Сіроштан вирвався наперед і, гукнувши за собою хлопців, хотів в цьому замішанні швидко покінчити з ворогом. Але югослави зустріли його густим вогнем, і двоє стрільців, обидва молоді самбірчани, впали ниць, загрибаючи землю передсмертними конвульсіями. Чота залягла, відстрілюючись, і стала головним об'єктом югославських кулеметів. Чоти бунчужного й хорунжого, між тим, притислися ближче до партизан і цілним вогнем зредукували їхню вогневу силу наполовину.

Тоді над становищем югославів замаєв білий прапор, і стріляння втихло. З партизанського лігва вийшов вояк і Сіроштан через далековид пізнав у ньому командира. Він пройшов яких 50 метрів й зупинився. Підніс долоню до уст і голосно крикнув:

— ШПрехен зі дойч?

Запитання полетіло над чагарником і повторилося відгуком, десь там, за округлістю гори. Сіроштан вже хотів крикнути «Так», коли нове питання покорило відгук першого:

— Гаваріте па русскі?

— Да! — крикнув Сіроштан.

— Я хачу гаваріть с командіром... Как командир к командіру...

— Вважайте, хлопці, — кинув Сіроштан до лежачих стрільців і підвівся. Повільною ходою пішов назустріч партизанському командіру, що самотньо стояв посеред бойовища. «Хоробрий чортяка», подумав про себе сотник. «Мабуть, якийсь москалисько.» Наблизившись до партизана, зупинився й міг краще його бачити. Тепер зауважив, що весь його лівий бік був змочений кров'ю й бліді пальці лівої руки стриміли з-під рукава, як зчесані палички. Партизан виглядав молодо й був приблизно тих літ, що й Сіроштан. Вичекавши, поки Сіроштан стане, він

підніс правицю до кашкета й злісним голосом від-
рекомендувався...

— Майор Белоконь...

Сотник здригнувся. Встромив свої очі в страд-
ницьку постать майора, що зусиллям волі тамував
біль руки й пам'яттю намагався порівняти Білоконя
з військової школи з цим змужнілим переможцем
гір, з цим вовком, що загнався на далекі, чужі до-
роги. «Так, він», рішив Сіроштан і, відповідаючи
почестю, сказав:

— Сотник Сіроштан...

Майор хотів зробити крок вперед, але, мабуть
збагнувши, що цей рух міг бути зінтерпретований
ворогом, як підозрілий, лишився на місці.

— Ігор Сіроштан? — перепитав він і зміряв Сі-
роштана уважним поглядом.

— Він самий... — спокійно підтвердив Сірош-
тан. — Тяжко вгадати, правда? Ще б! Це ж ми не
бачились десь років дванадцять. Здивовані, пане
майоре?

З хвилину майор мовчки дивився, здавалося, з
презирством на зелений однострій сотника, на його
«мютце» з золотим тризубом і, сплюнувши з робле-
ною огидою, промовив:

— Я встречал всякой мразі...

Сіроштан посміхнувся. Доброзичливо, щиро.

— Я розумію ваші почування, пане майоре. Це
дійсно пригнічуюче, коли отака «мразь», як я, ви-
ходить вам назустріч прийняти вашу піддачу...

Майор скривився й придавив болюче місце вище
ліктя долонею. Не сказав нічого.

— Я готовий слухати ваші умови піддачі, — сухо
нагадав сотник, — проте, не обіцяю, що вони будуть
прийняті.

— То відразу ж диктуй свої... загарчав Білокінь і ще більше скривився. Примружив очі, і враз сарказму перекривив його уста. — Га, тільки подумати: друг юности... Будь проклята та хвилинка, що колись звела мене з тобою...

— Ще будете мати досить часу для розпачу, пане майоре, — дистанційним тоном завважив Сіроштан. Та Білокінь, начебто не дочувши цієї завваги, продовжував:

— Бач, як складається! От і пізнай свого приятеля! Пам'ятаю, ти і в школі поводишся досить м'ятежно... Це ж як ставили інсценізацію «Вершників» Яновського, тобі так хотілося грати петлюривця, махновця чи іншу наволоч... Пірат зроду...

— Так, пам'ятаю інсценізацію, — задумливо згодився Сіроштан. — Заля, набита вщерть курсантами, а на сцені ти і я. На тобі кожанка й червоний бант у петлиці, а я, твій брат, полонений петлюривець, чекаю на рішення своєї долі. Так, пригадую. Чутлива сцена, майже подібна до теперішньої. З тією різницею, що тоді я не знав правдивого значення терміну «петлюривець», а тепер я не тільки в його ролі, а ним є насправді. Ну, й замість бутафорного нагана, в твоїй кобурі справжній, набитий «ТТ», а в моїй — довірлива «дев'ятка»... І ще одна зміна: тепер ти чекаєш на рішення своєї долі, а мене Провидіння зробило тим, хто її має рішити... Тяжке це питання, пане майоре, ой тяжке...

Сіроштан аж тепер похопився, як, сам того не помічаючи, перейшов з офіційного тону на «ти», але не жалував. Їхньої розмови й так ніхто не чув. Що ж зробиш, колишній друг. І фамільярність якось несвідомо зганяє з мізкових каналів почуття офіційности.

— Я вийшов, — порушив мовчанку Сіроштан, — прийняти твою безумовну піддачу...

Майор стискав долонею ранене місце руки й, здавалось, був близько стану згублення свідомости.

— Ха! — видавив він з себе вигук розпачу. — Самостійник в німецькій шкурі хоче від мене безумовної піддачі! Ха! Хай піддаюся! — крикнув він. — Хай повбиваєте нас, застуканих зненацька на цих горбах! Не буду просити помилювання! Я вмру втішений, що прийде час — і Україна прокляне ваші імена і зраду. Поначіплювали на шапках іграшки і назвали їх тризубами... І тими тризубами терзаете чужі землі, як здичавіла банда...

— Певно, ми не вічні... — спокійно відповів сотник. — Всі ми відійдемо в небуття. Так, прийде час — і Україна склясифікує наші вчинки... І кого з нас вона прокляне — не нам знати... Ми живемо вірою, і ти маєш повне право вірити в інші речі, але ж ти й сам не віриш в те, що кажеш. Розумію твою гордість і співчуваю тобі...

Білокінь зойкнув і впав на землю, зціпивши від болю уста. Сіроштан лишився на місці й закликав партизан вийти з піднесеними руками. Прошло з п'ять хвилин, які видалися сотникові вічністю, бо він був свідомий того ризику, який брав на себе, отак стовбенюючи доброю ціллю.

Партизани, з білою хусткою на гілці й з піднесеними руками, покинули своє лігво. Рівночасно три чоти Сіроштанової сотні вийшли з чагарника й наблизились до місця переговорів. Партизани були обшукані й посаджені на траву колом. Сіроштан покликав Надю й попросив її подивитися на ушкоджену руку непритомного майора, а сам відійшов до полонених. Надя перев'язала руку й безнадійно закивала головою.

— Що з ним? — нахилився над нею Чиговський.

— Ранений вище ліктя... Розтрощена кістка і, здається, дістав затруєння крові. Я вже дала йому три ін'єкції, але побільшення опуху під рукою вказує на погіршення...

— Може вмерти?

— Я зроблю все, що можу, щоб урятувати його, але не забувай, що я лише медсестра...

— Немає чого старатися, — сухо кинув Чиговський.

— Ти це серйозно? — пересвідчилася сестра.

— Не маю настрою до жартів. Скажи, що ми з ним будемо робити, як він прийде до себе?

— Сіроштан знає, — коротко відчеканила Надя.
— Він дуже просив пильнувати його...

— Я знаю... — Я навіть не був би здивований, якби під час переговорів він почав обніматися з ним... — кинув хорунжий досадливим тоном.

— Давай, Романе, не сваритися й давай не критикувати свого командира, — сказала Надя, витираючи з обличчя майора залишки пороху. Вона підвелась, порівнялась з хорунжим і тріснула його в плече, що, перекладене на слова, мусіло значити: «Не будь дурний».

Сіроштан обійшов сидячих полонених, заглядав у їхні обличчя, немов би шукав родичів, і врешті сказав:

— Є поміж вами українці або росіяни?

Голови полонених опустилися до колін, і вони тепер виглядали індусами, схиленими перед статуєю Будди.

— Ще раз питаю: є поміж вами українці і... — хотів сказати «росіяни», але, хвилю подумавши, закінчив: — неважно.. Є українці?

Знову мовчанка. Опісля дві голови несміливо підвелися і виставились на Сіроштана цікавістю й страхом своїх очей, немов би наперед хотіли вгадати характер цього високого, зарослого старшини.

— Українці? — тим же голосом пересвідчився Сіроштан.

— Так, — відповів один.

— Немає чого боятися, хлопці, — підбадьорив їх сотник. — Очевидно, ви будете трактовані так само, як і решта полонених, але мені і моїм хлопцям цікаво знати своїх земляків. Лише двое вас?

— Так...

Сотник хотів взяти одного геть, щоб допитатися про ціль їхнього вимаршу, але надійшов стрілець і повідомив:

— Братня могила готова, пане сотнику...

— На всіх 26?

— Так, і на наших двох окремо, — додав стрілець.

— Можна поховати югославів, а пізніше попрощаємось з військовими почестями з стрільцями Когутом і Миронюком...

Підійшла Надя.

Як він? — поцікавився сотник.

— Зле... Затруєння крові...

Сіроштан облишив полонених в оточенні стрільців і в супроводі Наді поспішив до місця, де на ковдрі лежав блідий, з посинілими устами, майор Білокінь. Один пагон на його плечі відстєбнувся, і на білому просвіті Сіроштан зауважив цятки крові. Аж тепер нагадав, що хотів був висміяти майора за пагони, але враз посерйознів і не жалів за тим.

— Що ти думаєш, Надю?

— Не думаю, щоб жив, — відповіла сестра. — Не маю потрібних медикаментів. До речі, Ігоре, про що ви так довго говорили? — і вона винувато глянула на сотника, мовляв, пробач бабську цікавість.

— Дещо говорили... Тяжко з ними говорити... Впилися перемогою й розагітовані докраю. Але...

— Але?

— Але все ж таки можна говорити. Думаю, що в свою персональність вони вкладають забагато акторської гри. Можна пробачити. З ними треба вміти говорити...

— З ними?

— Ну, з ним... Наш він, Надю... земляк.

— Українець?

— Не тільки українець, а мій колишній особистий друг. Хотів переконати мене своєю відданістю «родіне». Навмисне хотів умовити, що не тільки кров, а все його ество червоне. Дурниця. Просто, гордий він чоловік і не знав, як ту гордість зберегти не обкраяною...

— Ти певний цього?

— Як сам себе...

Забитих югославів тим часом при участі полонених поховали з усіма почестями і лише опісля поміж стрільцями вив'язалась суперечка, ставити хреста чи не треба.

— Не треба.. — бубнів басом Коханюк. — Самі безбожники. А хіба безбожника потішить хрест?

— Мертвому все одно... — махнув рукою Зінченко. — Хрест, чи камінь, чи нічого, віджив своє чоловік, і нічого вже тепер йому не треба...

— А я думаю, що таки годиться поставити хреста... — встряв Войпан. — Як-не-як, християнські тіла...

— Який з безбожника християнин? — не погоджувався Коханюк.

— Ми не знаємо, безбожники вони чи ні, але в одному я певний: вони хрищені діти, а значить християни. Поставимо їм вояцького хреста і обличчям на вічний спочинок. Ніякого гріха в тім...

Хреста поставили. Опісля більшість сотні виструнчилась навколо невеликої ями, в яку опустили загорнутих у ковдри Когута й Миронюка. Сіроштан промовив коротке слово, а за ним Войпан прочитав уступ з святого Письма. Грудка по грудці впали в яму, і кілька сальв залунали останньою шанною на честь поляглих.

Сонце докочувалось до заходу. Цілий день, що мав бути довго чеканим спочинком, минув у цьому інциденті. Хоч сотня й досягла перемогу, і з малими втратами, стрільці помітно посмутніли, та й сам Сіроштан виглядав задумано. Там, спереду, бої і бої. Десь там чекає цілковитий розгром. Сотник змахнув з лица задуму й подивився на гори, що сутеніли в напливаючій чорноті. Там, за горами, мусить відбутися прорив. Прорив у життя.

— Пане сотнику! — обізвався позаду стрілець.
— Сестра Надя просила повідомити вас, що полонений старшина помер. Тількищо...

Сіроштан поспішив до Наді і, зустрівши Чиговського з Грицюком, сказав:

— Зараз поховаємо майора і рушаємо в дорогу. Небезпечно тепер... Будемо йти вночі й по можливості спочивати вдень. Добре, якби ми змогли йти вдень і вночі, йти, йти і йти... Пане хорунжий, візьміть на свою відповідальність охорону полонених. Видавайте їм рівний нашому харчовий приділ і вважайте, щоб не сталося ексцесів...

Коли вже добре потемніло й сотня витягнулась у шеренгу до маршу, Сіроштан махнув рукою, щоб рушали, а сам лишився на місці, пропускаючи повз себе рішених на все юнаків. Коли останній стрілець минув його, він підійшов до могили, де поховали майора, підняв забутий кимось вояцький шолом, кинув його на надгробний горбик землі і сказав:

— Прощай, друже юности...

XI

З кожним новим днем спеціальна сотня все більше смутніла, все більше вичерпувалася на цьому соняшному марші. Сіроштан помічав, що навіть найбільш відомі своєю лагідністю стрільці поволі ставали кострубатими, насупленими і майже без причини злилися та лаялися. Сіроштан знав, що навіть найбільш витривалі натури подаються перед тягарем змагання і часто першими падають на коліна в ноги долі. Він знав, що це саме трапиться й з його сотнею, а тому, часто перебігаючи поглядом по шерензі маршуючих стрільців, намагався наперед відгадати, хто з цих зарослих і схудлих молодиків першим зневіриться з цього маршу до волі...

Відстань до Італії зменшувалась чортівськи повільно. Деколи здавалося, що на мапі вона навмисно втікала кудись в Егейське море, кудись туди на захід, щоб лише оці півтори сотні людей ніколи не стали на її землю своїми стертими ногами.

Після зустрічі з югославським відділом Сіроштан став ще більш обережним. Далекovid майже не відривався від його очей. Часто тепер він висилав наперед рій стрільців, щоб бути абсолютно певним за той кусник простору, яким його сотня мала перейти ніким не поміченою. Він таки продовжував свято вірити, що югославська влада дізнається лише з італійських газет, що 1945 року влітку спеціальна сотня 1-ої Дивізії УНА успішно прорвалася на захід через червону югославську землю.

Як і раніше, Сіроштан переважно йшов у голові сотні разом з Грицюком. Тільки після бою з югославами від здавався більш задуманим. Майже цілими днями мовчав. Раз-по-раз бунчужний звертався до нього, щоб спровокувати розмову, але сотник, здавалося, безнадійно оглух. Навіть не повертав до бунчужного своєї голови. Одного разу до них долучилися Надя й Чиговський.

— Ти не хворий, Ігоре? — звернулася Надя до сотника, помітивши на його обличчі смуток.

Сіроштан мовчав. Чиговський і Грицюк лише здивовано здвигнули раменами. Надя взяла Сіроштана за лікоть і над саме його вухо знову повторила:

— Чи ти не хворий?

— Ні... — відповів він мляво.

— Тоді що з тобою? — напосідала Надя.

— Нічого... Трохи задумався...

— Ви рідко коли розказуєте про свої мрії, пане сотнику, — обізвався Чиговський. — Обдаруйте нас своєю фантазією хоч тепер...

— Цього зробити не можу, бо я не фантазую... Як знаєте, фантазія — це плід думок про майбутнє... Я ж думав про минуле. Сумніваюсь, чи ви сподобаєте предмет моєї задуми...

— Щиро кажучи, може бути й таке, — згодився Чиговський. — Все таки вислухаю вас з цікавістю...

— Я думав про майора Білоконя. .. Оце пригадав, як ми з ним товаришували у військовій школі, як блукали великим містом, як кожного ранку ставали поруч на збірці. Дивно: я ніколи тоді навіть не думав, що одного разу, роками пізніше, ми зустрінемося ворогами... А от зустрілися...

— Шкодуєте, що зустрілися? — допитувався Чиговський.

— Дуже...

— Чому?

— Бо один з нас перестав жити...

— Цілком логічно. До ворога, навіть якщо він вчора був вашим приятелем, справжній вояк не може мати милосердя...

— Все це я знаю, пане хорунжий. Я також пам'ятаю, що ми втратили двох якісних стрільців. І думаючи про Білоконя, я думав і про них, щоб якось зродити ненависть в собі до свого бувшого друга... Але ні чорта не виходить... Якось він загинув дуже по-дурному. Не там, де треба, і не тоді, коли треба... Це ж ясно, що випадок зробив з нього ворога, а не свідомість...

Далі Сіроштан говорив про те, що в щасті чи нещасті вояка велику роль відіграє випадок. Спеціально в долі командира, та ще коли він надзвичайно гордий.

— Цікаво, як поведився б Білокінь, коли б ми взяли його живим? — не втерпів Грицюк.

— Гордо! — відчеканив Сіроштан. — Гордо й непримирливо спочатку. А згодом допомагав би нам щирими порадами...

— ... Як потрапити в югославську пастку... — поспішив з думкою Чиговський.

Сказавши це, хорунжий захопився, але Сіроштан, проти його сподівання, зовсім не скипів.

— Цього він не міг зробити, пане хорунжий. Бо пастка для нас означала б і пастку для нього. Рідко які червоні командири добровільно вертаються з полону, і ви знаєте, чому. Навіть половина з оцих полонених на наше прохання може чесно залишитися з нами... А те, що Білокінь перед смертю називав нас зрадниками, сталося лише тому, що він

бажав вмерти з ненадщербленою гідністю перед своїми вояками. Це просто був чортячий випадок . . .

— Ти що, прихильник теорії відносності, чи що? — засміялася Надя.

— Про цю науку я знаю лише з слухів. Але ти вгадала. Справді, в нашому житті переважають відносність і випадок. Через випадок люди втрачають життя, держави незалежність, а інші народи — суверенність, армії виграють битви, вояки стають героями. Все через випадок. Це вже вроджений нахил людини ідеалізувати все величне доповнює випадок пізніше причиною . . . На цю тему колись добре поговоримо. Не так, пане хорунжий?

— Обов'язково поговоримо. Тим більше, що я взагалі не погоджуюсь з вашими поглядами . . .

В цей час їх наздогнав Аркадій. Був весь спітнілий. Шпалкою витирав піт на обличчі і навмисно перебільшено хекав.

— Боже! — вигукнула Надя. — Сопеш, як ковальський міх. Не змушуй мене, ради Бога, пропонувати тобі поміч . . .

— Заощадь це для себе, — відповів Аркадій. — А якщо ти хочеш почути від мене злу відповідь, то слухай: сідай на мою гармонію і пізнай, як араби їздять на верблюдах . . .

— Деколи мені здається, Аркадію, — заступився за сестру Грицюк, — що доктор Геббольтс перед своєю смертю прислав тобі в пакеті свого язика . . .

Засміялися. Сіроштан зачекав, поки Аркадій зрівнявся з ним, і сказав:

— Ти чув, про що ми говорили?

— Дещо . . .

— Ну і що ти скажеш про випадок?

— Випадок є випадок, — не надумуючись, відповів Аркадій.

— Ну от, — засміялася Надя. — А ще був студентом...

— Якщо б я почав викладати вам про випадок те, що навчився в інституті, цебто з погляду діялмату, ви б скоро почали кривитися...

То щось розкажіть з досвіду, — кинув м'яко Чиговський.

— Якщо хочете, щоб я щось розказав на довільну тему, можу...

— Слухаємо... — запевнив його Сіроштан.

І Аркадій почав розказувати про свої шкільні роки. З його висловів можна було дуже легко собі уявити школу, до якої він ходив, можна було представити собі образи його друзів, вчителів, директора і сторожа. Розказував досить цікаво.

— ...і була в нас вчителька німецької мови. Звалася Віра Константинівна Рожко. Така молоденька, десь мала років двадцять. А вродлива, як Крістіна Зедербаум. Місцеві хлопці з робітників, студентів, інтелігентів липли до неї, як смола до дерева. Багато їх хотіли «закрутити» з нею любов, але всіх вона відмітала від себе, як мітлою. Було сидить вона сама в клубі, а біля неї три-чотири ряди її обожнювачів. Але вона ні на кого не звертала уваги. І був у нас відірвиголова, звався Валентин Загара. Знала його вся дільниця. А ім'я його було голосним на всю область. Бо у заводській футбольній дружині він був воротарем. Справжній акробат. Вбивався за м'ячі. З вигляду — красунь хлопець. А за фахом — звичайний електрик. Від дівчат не мав відбою і, очевидно, в цьому відношенні був дещо розбалуваний. Крім вправности воротаря, він

ще був знаменитим більярдистом. В цілому місті для нього не знаходилося можливого партнера. Одного разу, пам'ятаю, сидів я в більярдівій залі і заздрісно стежив за грою місцевих чемпіонів. Загара сидів на кріслі і, чекаючи на свою чергу, збував час в розмові з своїми однолітками. Скоро розмова перейшла на дівчат, а далі просто на Віру Константинівну. Хлопці охкали, називали її «пролетарською принцесою», неприступною й подібними епітетами. Тоді Загара сказав:

— Все це дурниці. Якщо її ще не бачили з хлопцем, то лише тому, що я не пробував щастя...

— Ну то спробуй! — зареготали його співрозмовники. — Дістань і ти глека...

— А як вона згодиться бути моєю дівчиною, тоді що?

— Ніколи вона не згодиться! — гаркнули хлопці.

— Ну то дивіться! — загарячився Валентин. — Віднині Віра Рожко є дівчиною Валентина Загари!...

Хлопці вигукували, один поперед одного повідомляли, що від неї дістали облизня майже всі молоді інженери заводу, кілька вчителів і навіть викладач фізкультури в місцевому інституті. А тут тобі звичайний електротехнік, та ще й до того відомий відривголова, лаштується покоряти її серце. Але... Прийшов тиждень, і всі місцеві парубки просто онімили від несподіванки. Загара демонстративно водив нашу Віру Константинівну до кіна і, як світло гасло, навіть дозволяв собі обнімати її гнучкий стан. Цей приклад, між іншим, лише стверджує що розумові зв'язки жінки та сенс її смаку ще цілковито не досліджені ні психологами ні фізіологами... Пробач, Надю... Але будемо провадити нашу по-

вість далі. Отже мало того, що Загара був героєм в футбольному й більярдovому світах, тепер він ще став і героєм на полі кохання... Чиста правда.

Мушу зазначити, що я був великим любителем кіна, просто фанатиком. З своїм приятелем я не пропускав ні одного сеансу в клубі. Було лекції кінчалися за п'ятнадцять дев'ята увечорі, а сеанс починався о дев'ятій. Від школи до клубу було добрих два кілометри. Не пам'ятаю, щоб ми колись спізнались. Покривали цю відстань зі швидкістю скороходів. Отож одного разу прилетіли ми в залу і сіли де попало, на місця, на яких ще ніколи не сиділи. Сіли й чекаємо початку. Коли перед нами виростає Загара, а поруч нього і наша Віра Константи́нівна. Загара просто без ніяких, дуже вже зухвало, тоном наказу до нас:

— Здувайте з цих місць!

— Чому? — вперся я.

— Бо я тут завжди сиджу!

— Ну то сьогодні посидь собі деінде, — не здаюся я.

Його рука падає на мій комір, і я відчуваю, як моя сидяча частина відривається від крісла.

— Розтаньте в одну секунду! — сипле він іскрами.

— Подумаєш, — кажу, — це значить, як ти в ротар, а твоя приятелька вчителька, то вам вже можна сидати просто нам на голови?

Вірі Константи́нівні стало дуже ніяково, ще коли вона побачила нас вперше, а тепер вона ще більше зніяковіла, бо справа почала заноситись на скандал.

— Слухай, Валю, сядемо в другому місці... — сіпнула вона його за рукав. Мовляв, не заводься з моїми учнями, бо вони й так не дають мені через

тебе проходу. А що не давали проходу, то це правда. В школі, на кожному підвіконні, на таблицях, на партах — скрізь було повірізувано ножами: «Віра любить Валю». Сама Віра Константинівна ніколи не відвідувала футбольних змагань, тож було, як прийде на лекцію, лише скаже «Гутен таг», а ціла кляса підведеться і дружно: «Наші виграли з рахунком 4:0 завдяки Валентину Загарі». Спочатку вона червоніла й сварилася, а згодом привикла й лише посміхалася. Отож, вона сіпнула його за рукав, і він, зрозумівши її, лише махнув рукою і хотів іти геть. Тоді я враз підвівся і чемно сказав:

— Пробачте нам, товаришу Загаро, і ви, Віро Константинівно, ми справді повелися, як дітваки... Місця ваші...

Не довго думаючи, ми витиснули з сусідніх двох місць якихось п'ятиклясників. Заки почався фільм, поміж мною й моїм приятелем, з одного боку, й Загарною — з другого, вив'язалася досить товариська розмова. Згодом Валентин почастивав нас цукерками, а Віра Константинівна докоряла нам про око, мовляв, пізня година, і місце зразкового школяра мусило б бути вдома, а не в клубі. На що Загара сказав, що ми вже у віці, коли й самі не проти того, щоб десь пригорнути дівчину. Воно й правда, бо було нам тоді по 15 років. Під час сеансу ми домовилися з Валентином, що в майбутньому на випадок його спізнення ми мусіли тримати для нього два місця, а якби ми спізналися, тоді він таку саму послугу мав зробити нам. Так почалося це чотириособове приятелювання. Я помітив, що Віра Константинівна навіть полагідніла на своїх лекціях до мене й мого приятеля. Ніколи нас більше не лаяла і завжди питала найлегший матеріал, так що німецька, як предмет, взагалі перестала для нас існу-

вати. Так щасливо ми дожили до закінчення третього кварталу. І тоді я з колегою вирішив за всяку ціну заробити квартальну оцінку лише «відмінно». Плян ми випрацювали такий. Вивчаємо досконало певні параграфи і тоді просимо Загару «вплинути» на нашу вчительку, щоб вона запитала нас саме те, що ми вивчили. На черговому кіносеансі я виклав перед Валентином карти на стіл, і він довго шептався з Вірою. Нарешті повідомив нас, що все домовлено. Ми з радості потирали руками, а, прийшовши додому, почали «зубрити» умовлені параграфи. На другий день Віра Константинівна, лише привітавшись, викликає мое прізвище і... просто забиває мене на місці наказом прочитати параграф, про існування якого в підручнику я оце тільки дізнався від неї. Правда, я читав, але перекласти не міг ні слова.

— Дуже погано! — заявила вона нервово, і я, змокрілий від поту, безсило опустивсь на лаву. Так само був злінчований і мій приятель. На перерві, отямившись, ми не знали, що придумати їй в кару за таку «зраду». Сам я почув себе так, що якби мав ножа, зарівав би її без надуми. Отак підвела! От тобі й дружба!

З того часу ми вже в клубі не сиділи разом. Найбільше з цього скористалася наша вчителька, бо тепер, коли Валентин хотів її обійняти, вона не відмовляла, бо не мала поруч себе небажаних свідків...

Таке нам трапилося в 1936 році. А в 1940 році, будучи студентами, під час літніх вакацій ми знову відвідували наш старий клуб і сідали на ті самі місця, на яких сиділи школярами. Пригадували Валентина й Віру і так сміялися з своїх дитячих при-

год. А одного разу ми зустріли їх у парку. Вони несли на руках по одному пухкенькому хлопчику. Вони були тепер одружені і оцщасливлені близнятами. Розговорилися. Найбільше говорила Віра. І нам так було приємно, що вона говорила до нас, як до дорослих людей, і разом з нами сміялася з нашого минулого пустування. Між іншим, вона призналася, що історія з тими параграфами була для неї справжньою дилемою. Вона була свідома того, що, як юнаки, ми були дуже вразливими, і її «зрада» могла викликати в нас незмінну ненависть до неї. Та все таки вона вирішила провчити нас, щоб у майбутньому ми ніколи більше не намагалися паразитувати на дружбі з впливовішими особами. Вона мала рацію, і я дуже хвалю її, що так зробила. Бо після того, приймаючи чи відкидаючи дружбу, я ніколи не цікавився позиційною вартістю свого друга, а оцінював його величиною його серця. І зараз згадуючи той випадок, так хочеться, щоб це був 1936 рік, і я знову ходив до школи...

— Так... — протягнув Сіроштан. — Всі ми більше чи менше тужимо за шкільними роками. І в цій тужі не помічаємо, що все наше життя є безперервно довгою школою. І цей марш, Аркадію, є школою теж. Будеш здавати іспити на італійсько-югославському кордоні. Там нас спитають, чого ми навчилися і що ми знаємо...

— Ти натякаєш на бій? — пересвідчилась Надя.

— Авжеж... І що на цих екзаменах буде ненормальним, так це те, що засипатись можуть найкращі... Випадок...

Аркадій хотів знову почати оповідати якийсь свій далекий досвід, але несподівано в фронт перед Сіроштаном вирости два стрільці з розвідного рою. Вони виглядали схвильованими.

— Маєте щось сказати? — заторопив їх Сіроштан.

— Так, пане сотнику!

— Швидче!..

— Ми зауважили двох у цивільних убраннях і хотіли застукати їх зненацька. Та вони помітили нас передчасно і пустилися навтьоки. Не знаємо тепер, що робити. Вжити зброю чи продовжувати переслідування без шуму?..

Сіроштан з Грицюком і Чиговським в супроводі двох стрільців подалися на вигорок. Стрільці показали напрямок, у якому віддалялися двоє зауважених. Сіроштан якусь мить стежив у далековид, а потім повернувся до Грицюка:

— Пане бунчужний, накажіть розв'ючити четверо коней. Негайно!..

До Чиговського:

— Пане хорунжий, візьмете з собою трьох стрільців і верхи спробуйте перейняти тих двох невідомих. Старайтеся взяти їх живими. Якщо це не вдасться, не дайте їм втекти... Це б було, чорт візьми, дуже зарано, щоб вже тепер про нас дізнався якийсь югославський гарнізон... Чи ж варто вести з собою полонених, коли дозволити цим двом втекти?

— Розумію...

— Тим часом придивіться в далековид...

Передав бінокль хорунжому, а сам поспішив на стежку, на якій стояли зупинені й неспокійні стрільці.

— Знову якийсь югославський відділ? — спитав Сіроштана Мосьпан.

— Ніякого відділу, — голосно відповів Сіроштан. — Хвилюватися не треба, бо нічого серйозно-

го не відкрили. Сідайте, хлопці, й спочивайте. Лише не роззувайтесь...

Його наздогнала Надя.

— Що за переполох? Якісь погані вісті?

— Адже ти чула, Надю, як стрілець повідомляв про двох зауважених цивільних. Мусимо обов'язково їх зловити або забити... І все.

Коней було розв'ючено, і вони, раптово облегшені, вдоволено пересмикували шкірою. Призначені до операції стрільці тримали їх за повіді і чекали на Чиговського. Він прийшов, махнув головою, і разом вони вискочили на коней.

— Отже: зловити або забити, — повторив Сіроштан.

— Ясно! — кинув Чиговський.

Рвонув повіді, і його кінь з місця пішов в галоп, показуючи приклад іншим. Виїхавши з-за вигорка, вони пустилися до западини, до якої також бігли двоє переслідуваних. Западина могла бути покрита 7-8 квадратними кілометрами, і на її схилах ріс зелений чагарник, густий, як овеча шерсть. Втікачів треба було обов'язково перейняти, заки вони могли добігти до схилу западини. Інакше вони могли пурхнути в чагарник, і щоб знайти їх в ньому, треба було хіба запалити його з усіх боків.

Кожного разу, як втікачі оглядалися, Чиговський скидав шапку і махав нею, щоб ті зупинились. Але втікачі прискорювали ходу і ось-ось мали добігти до берега западини. До того ж вони першими почали стріляти на своїх переслідувачів. Стріляли з пістолів. Вершники зупинилися, спішилися з коней і з своїх автоматів пустили довгу серію. Незнайомі попадали і почали відходити короткими ривками. Раптом один з них, під час бігу, схопився обома руками за голову і впав навznak. Другий продовжу-

вав бігти. Несподівано сповільнив біг і, схопившись за живіт, оперся на вигорілий на сонці пеньок. Коли Чиговський і стрільці добігли до лежачого, він вже був мертвий. Куля поцілила йому прямо в перенісся. Другий чекав на їхній прихід у попередній страдницькій позі. Стрільці підбігли до нього і допомогли йому лягти на зелену траву. Відібраний від нього пістоль був німецького виробу. Біля мертвого його товариша стрільці знайшли старий російський наган. Обидва були одягнені дуже бідно. Нogi були обмотані в ганчір'я. Заріст на їхньому обличчі вказував, що вони не голились з добрих три місяці.

Коли ранений отямився, він тихо промовив:

— Води...

Стрелець напоїв його з фляги й лагідно спитав:

— Хто ви?

Ранений довго кліпав очима, з явним острахом розглядаючи німецькі однострої стрільців. На ньому і на його мертвому товариші було знайдено деякі папери. З них Чиговський довідався, що забитий називався Федором Корсуном і походив з Чернігівщини. Прізвище раненого було Кубала. Володимир Кубала. Також з Чернігівщини. Отже, вони були українцями. Але що вони загубили в цій частині югославської півночі? Яким чином тут опинилися? Чого шукали? Куди йшли? На це все мав відповісти ранений Кубала.

Надійшов Сіроштан з сотнею. Він довго дивився на раненого, потім, як Надя взялася перев'язувати його рани, підійшов до Чиговського і оглянув показані ним папери.

— Земляки... — процідив зі злоти Сіроштан. — Що за чорт? Приходиться вбивати власних хлопців...

Вдвох вони знову повернулися до раненого. Цей, прислухавшись до мови стрільців, тихо спитав:

— Ви українці?

— Так, — відповів Сіроштан. — Скажіть нам, як ви сюди попали?

Тремтливим голосом стрілець вияснив, що вони советські військовополонені. Працювали на військовому об'єкті під Марбургом. В кінці 1944 року їхню колону несподіваним ударом «визволили» тітовські партизани. Їх автоматично було приділено до одного з партизанських загонів, і з цим загonom вони почали рейдувати по всій Югославії. Налітали на безборонні села і стріляли «коляборантів». Вони швидко розчарувалися в такій «боротьбі» з німцями і, почувши про прихід до Югославії української дивізії, вирішили пробитися до неї. Три місяці тому вони дезертували і почали шукати слідів дивізії. Дізнавшись, що дивізія відійшла до Австрії на протисоветський фронт, вони теж рушили в напрямі Австрії, але заблудилися. І на протязі останніх семи тижнів ніяк не могли вибратися з цього безлюдного тупика. Живилися ягодами та печеною птицею. Сьогодні вони помітили групу вояків в німецьких одностроях. Налякалися. Думали, що німці. А вийшло — свої, та ще й з дивізії... Почали втікати, а в результаті один забитий, а другий смертельно ранений.

— А чого ви так боялися німців? — спитав Сіроштан.

— Знаєте, які німці прискіпливі? Примусили б нас признатися, що ми були в партизанах, і напевно б не повірили, що ми добровільно лишили Тіта. Думаю, що постріляли б...

— Так, під час війни вони могли втесати таку штуку, — додав сотник. — Але не тепер... Сьогодні німцям не до вчорашніх ворогів...

— Як це? — вирячив очі Кубала.

— А так, як рече стара приказка: «Горе переможеним».

— А хіба війна вже скінчилась? — почав зводитись на ліктях ранений. Його дихання прискорилось. Очі світилися жадою почути бажану новину.

— А ви хіба й досі не знали? — хором бовкнули стрільці.

Очі Кубали, здавалося, збільшилися вдвоє від несподіванки. Він оглянув навкруги, і на його блідому обличчі засмикалася ледь помітна усмішка щастя. Лице його поволі заясніло, і голосом радісним і міцним він крикнув:

— Війна скінчилась!?

Раптом захлипнувся від перенапруги і впав на спину. Це був останній проблиск його життя. Помер...

Стрільці скинули шапки ще перед тим, як Надя скінчила слухати його пульс. Війна навчила їх пізнавати прихід смерти одним поглядом очей.

Так, війна скінчилась, повторяв в думках Сіроштан слова Кубали. Скінчилась, але не для всіх. Для цих 150 вона ще не скінчилась, і невідомо, коли скінчиться. Та й чи скінчиться взагалі?

І знову вирили могилу. На чужій землі. Щоб заховати в ній ще одну братню трагедію. Стрільці вслухалися до читання Мосьпаном святого Письма і, мабуть, дуже жаліли за тим, що над тілами цих земляків навіть немає чого казати. Яку промову? Про що? А два земляки лежали, обгорнуті в вояцькі

накривала, і починали миритися зі своєю новою хатою в далекій землі. Вмерли такою прикрою смертю. А один з них так і не дізнався, що війна закінчилася...

Стрільці вірили, що в цю хвилину янголи витали над тілами померлих і лагідно просили їх не гніватися на цей знедолений військовий відділ. Янголи переконували їх, що вони вмерли не від братньої розплати, не від помсти й ненависти. Вони вмерли через помилку, через випадок. Проклята теорія відносності...

Сонце поволі котилося в западину. Спішило відчekanити в вічності ще один дріб'язковий день. Спішило відчепитися від нього, від цього дня, що у відношенні до віків і епох був абсолютно нічим. Та для юнаків спеціальної сотні це був довгий, незабутній день. Тяжкий, гнітючий день, від тягару якого нашу свідомість не звільняє навіть похмілля...

Ведучи сотню в дальшу путь, Сіроштан ще довго оглядався назад і вже тепер не думав про Білоконя. Що ж, бувший друг, свідок його юности, але все таки між ними впала завіса. Хто його знає, скільки в серці майора було України? Хто його знає, чи він своїми діями міг виправдати ті думки, що їх Сіроштан пов'язував з його особою? Всі думки сотника тепер бігли до двох молодих хлопців, що невинно впали від зброї його сотні. В його очах, в порівнянні з Білоконем, вони були справжніми велетнями. Не тому, що здійснили якийсь вчинок, а тому, що хотіли його здійснити.

ХІІ

...Марш часу... Молодости... Життя...

Ще вчора ми були безтурботними школярами. Буцали вулицями футбол і цуркою вибивали шиби сусідам. Стріляли по горобцях з рогаток, гасали босоніж вигонами і гралися у «війну». Вчили з читанок напам'ять «На панщині пшеницю жала» й без особливого відчуття дивилися на вусатого Шевченка. Далекі, безтурботні дні дитинства!

Непомітно прийшли шістнадцяті весни, і ми вперше закохалися в рум'яних ровесниць. Ночами місячними блукали з ними понад річкою і рахували в ній чарівні відблиски зір. Говорили про юність, про щастя, цитували вбогі рядки поета, що «живемо лише раз», клялися у вічній відданості й міцно-міцно пригортали до себе палких своїх подруг... А розлогом лежала Україна і заздрісно прислухалася до наших слів, сподіваючись щось почути й на свою адресу. Та про неї з наших уст не виривалося й складу. Терпляча наша батьківщина... До часу...

А тоді впала на нас молодість, зненацька, як з-за рогу. Витиснула з нашого овиду дівчат і рожеві світанки і виповнила серце полум'яною любов'ю до України. Молодість підхопила нас своїм маршем і швидко-швидко повела на жертовник батьківщини. Привела й покинула на жертовнику, щоб ми могли чесно розрахуватися з батьківщиною за свою байдужість до неї в минулому...

Не кляни, юначе! Не нарікай на Україну, що своєю суворістю до нас загарбала нашу молодість.

Вона — наша мати і домагається від нас материнської данини, захисту й відданости. І на цьому марші молодости поцілунків не сподівайся. На цьому марші бої й бої... На цьому марші ворожі люди й презирливі вигуки натовпу. Невблаганна чужина, і лише часом далекі приманливі вогні рідних селищ, що з'являються й минають, як візія, як фата моргана...

Не хмур своїх брів, юначе, і покинь думати про молодість. Її ми віддали на спільний жертovníк, щоб наші нащадки не лаяли нас за незрозуміння важливости хвилини, щоб були горді за цей кусник нашої історії, коли ми в соковиті роки свого життя голубили задимлений автомат і не переставали вірити в Україну...

Сіроштан стругав ножом гіллячку і дивився на свої кров'яністі ноги. Ступні схопилися пухирями. Задирки шкіри, як мокрий папір, неупорядковано звисали з п'ят і надавали ногам вигляду, ніби вони щойно були прокип'ячені. Навкруги сиділи стрільці з такими ж надірваними ногами. Тихо було на пристанку. Навіть коні не пирхали.

Сіроштан стругав гіллячку і в думках обчислював, що попереду приблизно лишалася друга половина дороги. Попереду лежала більш небезпечна, більш ризикована друга частина маршу...

До Італії...

До Волі...

До життя...

Кінець першої частини

